

МИРОНЕНКО Олександр Миколайович, доктор філософських наук, чл.-кор. Академії правових наук України, головний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького.

Спеціаліст з питань історії держави і права України, історії світових і вітчизняних правових і політичних вчень, філософії права. Має понад 600 наукових праць.

Науково-популярна серія:

НОВА КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

містить в собі:

1. Основи конституційного ладу України
2. Права та свободи людини і громадянина в Україні
3. Президент України
4. Верховна Рада України
5. Органи виконавчої влади в Україні
6. Органи судової влади в Україні
7. Конституційний Суд України
8. Місцеве самоврядування в Україні
9. Прокуратура України
10. Адвокатура України
11. Виборча система в Україні
12. Територіальний устрій України
13. Історія Конституції України
14. Право власності за Конституцією України
15. Міжнародно-правові аспекти Конституції України

Контактні телефони: 224-69-72
224-23-15
225-41-73
246-51-61

Видання можна отримати в експедиції ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги" за адресою: м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 196, а також замовити поштовою переказом

О.М.МИРОНЕНКО

Бібліотечка
НОВА
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО

О. М. МИРОНЕНКО

ІСТОРІЯ
КОНСТИТУЦІЇ
УКРАЇНИ

Київ
Ін Юре
1997

ББК 67.9(4УКР)300
М64

М64 Мироненко О. М.
Історія Конституції України.— К.: 1н Юре, 1997.—
60 с.— (Б-чка "Нова Конституція України").
ISBN 966-7183-09-2

Стисло характеризуються світові й вітчизняні першоджерела українського конституціоналізму як теоретичної думки і практики тисячолітнього державотворення, процес становлення діючих і таких, які залишилися у проектах конституційних актів, що народжувались на українських землях, від гетьманських конституцій XVH ст. до Основного Закону України 1996 р.

Для наукових і практичних працівників, викладачів і студентів вузів, широкого кола читачів.

Бібліотечка "Нова Конституція України"

Редакційна колегія: Ю. С. Шемшученко (головний редактор),
Ф. Г. Бурчак, В. В. Цветков, В. І. Семчик, В. Б. Авер'янов,
В. Ф. Погорілко, О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук, І. Б. Усенко

*Затверджено до друку
вченою радою Інституту держави і права
ім. В. М. Коряцького НАН України*

Редактор М. С. Лопата

ББК 67.9(4УКР)300

ISBN 966-7183-09-2

© О. М. Мироненко, 1997
© Видавництво «1н Юре», 1997

ВСТУП

Конституція України 1996 р., яка є світочем незалежності нашої держави, стрижневим правовим регулятором всіх фундаментальних суспільних процесів, що в ній точаться, надійним засобом ствердження суверенної України у світовому співтоваристві, покликана стати дієвим механізмом не протистояння, а конструктивної взаємодії всіх владних гілок тощо, не писалась і не могла виникнути з чистої сторінки. І взагалі, як зазначав один з відомих засновників філософії "здоровою глузду" Дж. Макінтош, будь-які конституції мають не створюватись, а **виростати**, тобто визрівати на поживному для них ґрунті національного менталітету, національних традицій, історичному досвіді того чи іншого народу.

На превеликий жаль, протягом 90-х років історія української конституційної думки і практики спотворювалася несвідомо чи свідомо: деякі "романтики" прагнули видавати рідну землю за центр і стрижень світової цивілізації взагалі, приписували нашим пращурам майже всі пріоритети людства, а ідеологічно зашорені політики з суго меркантильних інтересів нав'язували свої догмати громадянам України.

Якщо більшовицькі ідеологи викривляли свою інституціоналізовану історію замовчуванням одних фактів і подій та гіперболізацією інших, то їх нинішні опоненти, створюючи власну контр-історію, застосовують ті ж методи, додаючи до них лавину відвертої й цинічної брехні. Стосовно еволюції українського конституціоналізму це, наприклад, виявляється у нав'язуваній суспільству думці про "першу в світі конституцію" і навіть у вимогах проголосити 5 квітня (дата ухвали угоди "Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького" між П. Орликом та частиною козацтва) днем Конституції України. Спекулюючи на терміні "конституції", прихильники такої точки зору замовчують те, що нормативні акти під згаданою назвою приймалися раніше протягом майже 2-х тис. років, починаючи від Стародавнього Риму і закінчуючи Польщею. За логікою таких міркувань, першими у світі доцільніше було б вже

проголосити німецькі конституції, даровані Фрідріхом II феодалам: "Конституцію про права князів духовних" (1220 р.) та "Конституцію про права князів світських" (1232 р.). До речі, конституцією називалась і знаменита "Кароліна" — "Constitutio Carolina Criminals" (1532 р.). Та жоден з політиків чи мислителів цих та інших держав не претендував на закріплення за ними подібного більш ніж сумнівного пріоритету, а польські вчені і у минулому, і зараз чесно визнають, що їх перша конституція (1793 р.) була другим у Європі чи третім у світі писаним Основним законом держави (після США і Франції).

Не помічають такі дослідники і конституцій Б. Хмельницького (1654), конституцій Ю. Хмельницького (1659), конституцій І. Брюховецького (1663 і 1665), конституцій Д. Многогрішного (1669), конституцій І. Самойловича (1672 і 1674), конституцій І. Мазепи (1687), конституцій І. Скоропадського (1709) та багато інших конституцій, які не лише ухвалювались, а й мали реальну юридичну силу задовго до 1710 р. Замовчування доповнюється відвертими спотвореннями назви орликовської угоди (Конституція Пилипа Орлика, Конституція 1710 р., Угода та Конституція П. Орлика та ін.), довільними перекрученнями, а то й свідомими "помилками" у перекладі тексту угоди тощо.

Фальсифікації досягли такого розмаху, що навіть досвідчені вчені-правознавці у пошуках "першої у світі" приймають, скажімо, за неї "Вивід прав України" того ж П. Орлика, написаний пізніше, але за змістом справді більш наближений до того, що може вважатись Основним законом держави. Інколи виявляють у цьому плані надмірну "гнучкість" і владні структури: в офіційній доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 400-літтю Б. Хмельницького, використано таке формулювання, що жоден з фахівців не розшифрує, чи то Б. Хмельницький, чи то П. Орлик був фундатором українського конституціоналізму.

Але ми впевнені, що 28 червня 1996 р., коли, нарешті, з'явився Основний Закон України, виявиться тією межею, котра покладе край емоційному підходу до сприйняття історії вітчизняного конституційного процесу і стане початком справді наукового її усвідомлення, збагатить велич українства як молодій нації, що втілює могутній потенціал у майбутньому.

Ця праця і є однією з перших спроб цільного, виваженого узагальнення історії українського конституціоналізму.

1. РОЛЬ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ СКАРБНИЦІ У СТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ЗЕМЛЯХ РУСІВ

На наш погляд, конституціоналізм як наукову категорію можна тлумачити з двох позицій. У широкому плані він еволюціонує, починаючи від міфологічних форм світорозуміння — парapolітології IV— III тис. до н. е., коли найінтелектуальніші представники людства стали замислюватись над сутністю категорій добра і зла, правди і справедливості, рівності і нерівності, космосу і земних порядків, держави і суспільства, особливостями їх устрою, місцем і призначенням людини, методами і спробами завоювання і зміцнення влади, походженням і значенням права тощо, до раціонально-логічних форм мислення, тобто до ознак теоретичного знання, виникнення політико-правової науки.

У вузькому розумінні — це комплекс політико-правових ідей та державотворча практика молодій буржуазії, переважно XVII—XVIII ст. (у багатьох країнах цей процес розпочався у XIX—XX ст.), що орієнтується на створення інституціонально-правових умов функціонування держави, у яких забезпечувалось б верховенство народу, виключне правління законів, найширші права і свободи особистості, демократична виборча система, чітко розмежовувались би функції і компетенція законодавчої, виконавчої, судової гілок владування, гарантувалось би широке місцеве самоуправління, де всі державницькі органи і установи, службові особи були б підзвітні і підконтрольні громадянському суспільству тощо. У такому розумінні конституціоналізм уже прямо пов'язується з творенням чи наявністю Основного закону держави, який мав найвищу юридичну силу, визначав характер взаємовідносин уланцюжку "особа—суспільство—держава", основи політичної, економічної і правової системи, закріплював форму правління, державний устрій і т. ін.

Передтечу конституційних доктрин майбутнього ми знаходимо насамперед в ідеях божественного, природного права, договірної походження держави, джерел владування, розподілу влад, вченнях про плутократію, тиранію, деспотію, олігархію, демократію, монар-

хію, аристократію, охлократію, побудову державного апарату, політичні об'єднання, судочинство, правила поведінки правителів і підданих, про принципи, мистецтво і функції державного управління, про верховенство права, закону і навіть про правову державу, започаткованих у геніальних здогадках Конфуція, Мо-цзи, Лао-цзи, Будди, Платона, Шан Яна, Каутільї, Арістотеля, Полібія, Ціцерона, укладачів Ветхого Завіту, Вед, Авести, Артхашастри тощо. У скарбниці давньої політико-правової, передконституційної думки ми знаходимо і започаткування концептуальних основ, постановку проблем світської теорії політики і права, переміщення людини у центр політичного життя, перетворення її у "міру всіх речей", невідчужуваності прав і свобод особистості, природженої рівності людей, конформізму і нонконформізму, договірних стосунків держави і громадянина, усупільнення майна, недоторканості приватної власності, політичної природи людини, виокремлення з її сукупності категорії громадянина, диференціацію держави і громадянського суспільства, розуміння держави як політичної системи, права — як суто політичного інституту, його поділ на звичаєве і позитивне, права народу на законодавчу владу, проблем федералізації, автономізації, республіканізму, "ідеального громадянина", "істинного права", рівності всіх перед законом, міжнародно-правового спілкування тощо.

Видатний внесок у розвиток світового конституціоналізму належить римським юристам I—III ст. н. е. Сабіну, Гаю, Папініану, Ульпіану, Модестину та ін. Власне вони і започаткували юриспруденцію як науку "про божественні і людські справи, знання справедливого і несправедливого", категорії "правова політика", "правова практика", "правовий простір", "публічне право", "право народів", "приватне право", сформулювали на найвищому рівні перші дійсно юридичні норми, створили кілька кодексів імператорських конституцій, що у майбутньому вплинуло не тільки на ідейно-політичні конституціоналістські доктрини, дало поштовх конституціоналістському рухові, а й суттєво збагатило реальну державно-правову конституційну практику.

Саме у цей період, слідом за занепадом стародавньогрецьких і стародавньосхідних політичних порядків, наступила затяжна криза, пов'язана із занепадом Риму: земна держава все більш поставала в очах пригнічених народів як втілення політичного зла, беззаконня, несправедливості, терору, експлуатації, розбещеності. Все це ство-

рило сприятливі умови для бурхливого розвитку християнства як опозиційної релігії "трудівників і обтяжених". Система вже розвинутих параконституційних ідей Платона, Арістотеля, Сенеки та ін. доповнювалась догмами про те, що після пришествя Христа Бог доповнив договір з євреями новим договором з усіма народами, головні постулати якого викладені у Новому Завіті. Людина тут поставала як верхівка творіння Бога, істота вільна, але грішна, а майбутня ідеальна держава — як Царство Небесне, Царство Боже, Царство Справедливості, де панують мир, любов, свобода, братерство, соціальна справедливість, скасовується приватна власність, усупільнюється майно, засуджуються багатії, здійснюється розподіл за працею тощо.

Переважно за первісні "комуністичні ідеї" понад трьох століть римські імператори нещадно нищили християнство, і лише тоді, коли його апологети, гностики, патристи (Тертуліан, Кіпріан, Євсей, Климент, Августин, Ієронім, Григорій I Великий та ін.) висунули твердження, що суперечили Новому Завіту (багатство і приватна власність — це не зло, а добро; люди — не можуть бути рівними у суспільстві; монархи — представники Бога на землі тощо), вони спочатку дозволили цю релігію, а потім зробили її і пануючою. Вся суспільна думка майже на півтора тисячоліття перетворилась у служницю богослов'я, а формула "церква — сонце, держава — місяць" — у провідне гасло схоластів, найвидатнішою постаттю серед яких став згодом Фома Аквінський, найавторитетніший серед ортодоксальних схоластів збагачувач вчення про державу і право.

Слідом за ним в Італії з'явилися провісник народного суверенітету, права народу на законодавчу владу і її відокремлення від влади виконавчої Марсиль Падуанський; фундатор концепції республіканізму Л. Бруні; неперевершений теоретик політичної боротьби, юридичного світорозуміння, пріоритету світської влади, шляхів і методів зміцнення держави, авторитаризму, громадянських чеснот Н. Макиавеллі; родоначальник гуманізму Ф. Петрарка; співець "християнського" комунізму Т. Кампанелла. У Німеччині останні ідеї проповідував Т. Мюнцер, в Англії — Т. Мор. Переважно юристи створювали ґрунт для конституційної думки у Франції: засновник пуританства Ж. Кальвін, виразник революційних поглядів Ф. Готман, видатний теоретик суверенітету Ж. Боден та ін.

Англія ж, вже починаючи з XIII ст., приступила до конституційної практики. Її початком стала Велика хартія вольностей 1215 р., яка разом з Хабеас корпус актом 1679 р. та Біллем про

права 1689 р. формально діє до нині і започаткувала першу в світі написану Конституцію Великобританії. У період між XIII і XVII ст. концептуальну платформу для неї разом з названими вище італійцями і французами готували засновник протестантизму німець М. Лютер, голандський юрист Гуго Гроцій, який довів до повної теоретичної досконалості природно-правову доктрину, та його молодший співвітчизник і однодумець Б. Спіноза, а також ряд англійців: Т. Гоббс — фундатор консервативно-охоронительної або авторитарно-державницької платформи у політичній думці, Д. Лільберн — представник радикально-конституційного або революційно-демократичного її напрямку, Д. Локк — засновник ліберально-конституційного або ліберально-демократичного крила англійського конституціоналізму та інші. Поряд з конституціоналізмом як ідейно-політичною доктриною у XVII ст. набирала сили конституціоналізм як ідейно-політичний рух молоді буржуазії, рушійною силою якого виступили кальвіністи-пуритани. Практичним результатом такого руху стали Республіка Сполучених провінцій у Нідерландах та конституційна монархія в Англії.

Світова конституційна думка стрімко просувалась уперед. Найвидатніший внесок у її концептуальне збагачення зробили у XVIII ст. французькі просвітители Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж. Л. Д'Аламбер, К. Кондільяк, Ж. Бюффон та ін., які вже на глибоко теоретичній основі виклали свої погляди на сутність народного суверенітету, демократії, освіченої конституційної монархії, конституційні засади республіки, реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина, чіткого розподілу влади, на субстанцію геополітики, принципи верховенства закону, основи громадянського суспільства, правові положення власності, шляхи вдосконалення законодавства тощо. Поряд з французами висловлювали важливі конституційні ідеї американські мислителі Б. Франклін, Т. Пейн, Д. Вашингтон, Д. Адаме, Т. Джефферсон, Д. Медісон, О. Гамільтон, які представляли республікансько-демократичну течію американського конституціоналізму, що рішуче відкидала інститут рабовласництва, концептуально змальовувала конфедеративний державний устрій, відстоювала принципи загального виборчого права, пріоритету людини над державою і суспільством та інший — федералістський напрямок конституційної думки.

Високий теоретичний рівень конституційних доктрин XVIII ст. сприяв вибуху Першої американської та Великої французької

революції під проводом конституціоналістів і стрімкому перетворенню конституціоналізму у державно-правову практику. Йдеться про низку найвидатніших документів в історії людства — американську Декларацію незалежності 1776 р., Статті конфедерації 1777 р., Конституцію США 1787 р., Французькі Декларації прав людини і громадянина 1789, 1793, 1795 рр., Конституції 1791, 1793, 1795, 1799 рр., тобто перші в світі писані Основні закони, які започаткували конституціоналізм у його найновішому розумінні та дали величезний поштовх для бурхливого розвитку конституційної теорії і практики в Європі, Латинській Америці, а згодом і на інших континентах.

Німецьку конституційну школу створювали І. Кант, Й. Г. Гердер, Г. Гуго, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, К. В. Гумбольдт, Г. В. Гегель, Л. А. Фейербах; російську — О. Радищев, М. Сперанський, П. Пестель, М. Муравйов, Т. Грановський, Б. Чичерін, Є. Трубецький, О. Герцен, М. Чернишевський, Д. Писарев; традиції англійської продовжували І. Бентам, Д. С. Мілль, Р. Оуен, Г. Спенсер; французької — Б. А. Констан, К. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, О. Конт, Е. Дюркгейм, Л. Дюгі та ін. Ряд мислителів у цей же час виявили себе противниками побудови держави на конституційних засадах (А. Шопенгауер, М. М. Карамзін, Ж. М. де Местр, Л. Г. А. Бональд), прихильниками скасування держави взагалі (М. Бакунін, П. Ж. Прудон, П. Кропоткін), а частина з них, не заперечуючи необхідності конституційних засад, рішуче відкидала "буржуазний конституціоналізм" (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.).

Всі ці та інші імена аж ніяк не можна забувати при характеристиці як давнього, так і новітнього українського конституційного процесу, оскільки національна конституційна думка розвивалася у тісному зв'язку з їхнім вченням, відтворювала і збагачувала їхні ідеї, звичайно, ґрунтуючись при цьому на власному державотворчому досвіді.

2. ВІТЧИЗНЯНА ПАРАКОНСТИТУЦІЙНА ДУМКА І ПРАКТИКА (X-XVI ст.)

Загальнолюдська історія крокувала так, що молода українська нація вступила на її шлях дещо пізніше, ніж багато інших народів. Досить нагадати, що перші писані пам'ятки протополітичної думки

наших пращурів, що дійшли до сучасних поколінь українського народу, припадають десь на межу I і II тисячоліть нової ери, тобто вони майже на 40 століть молодші від ранніх староегипетських і шумерських текстів, на 25—30 віків — від індійських Вед, китайських "Щуцзін" та "Шіцзін", вавилонських законів, на 15—20 століть — від "Іліади" і "Одисеї", Біблії і "Авести", конфуціанської "Луньюй" і каутільської "Артхашастри", платонівської "Держави" і аристотелівської "Політики", на тисячу років — від політичних постулатів Цицерона і догматів Ісуса Христа.

У ці чотири тисячоліття предки українства пройшли власний шлях стихійного і організованого кочівництва, матріархату, патріархату, племінної організації і поганських вірувань. Знали сучасні українські землі і первісну військову демократію, і найвищу державно-полісню еллінську культуру, і римські традиції, і "демократичні" царства скіфів, і державні утворення доукраїнських слов'янських племен, і вплив на первісні політичні процеси десятків кочових народів. Від Київської Русі і майже до козацько-гетьманської держави протоконституційне мислення еволюціонувало, переважно у вигляді богословської політико-правової ідеології, до якої інколи доміщувались думки і документи світського характеру.

Головним джерелом виявились Ветхий і Новий Завіти, релігійні вчення Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, константинопольського патріарха Фотія та ін. Завдяки священнослужителям-літописцям дійшла до нашого сучасника і давньоруська політична міфологія, і відомості про найважливіші політичні події, і свідчення про головні політичні настрої слов'ян, і тексти деяких політико-правових документів світського характеру — договори Русі з Візантією X ст. та Руська Правда.

У Договорі з греками за князя Олега 911 р. (ст. 5) та у аналогічному Договорі за князя Ігоря 944 р. (ст. 6) зустрічаються прямі посилання на "Закон руський" ("Устав руський"). Ці згадки у текстах нормативних актів спростовують твердження прихильників їх тлумачення як документів суто візантійського походження. На думку окремих дослідників, невідомий нам "устав і закон" руський справді існував у писаному вигляді задовго до появи Руської Правди, тобто не лише у X, а й у IX, VIII і навіть у VII ст. Інша група вчених вважає, що "Закон руський" — це система неписаного звичаєвого права, яке діяло у Київській Русі і охоплювало не тільки

кримінальне, а й спадкове, сімейне, процесуальне право. І в тому, і в іншому випадках найхарактернішими рисами "Закону руського" є посилення уваги до проблеми людини, що згодом стало одним з стрижневих принципів новітнього конституціоналізму: 1) поступовий відхід від поширеної у дофеодальному і ранньофеодальному суспільстві кривавої помсти вбивством за вбивство або тяжку образу до віри чи напіввір'я, тобто штрафу на користь княжої адміністрації, та до голови чи поголови (головництва) — приватного викупу потерпілому або рідні вбитого; 2) початок заміни принципу таліону матеріальним відшкодуванням вчинених збитків; 3) наявність чітко визначених санкцій за крадіжку та інші скоєні злочини. Якщо припустити, що "Закон руський" був справді писаним документом, то все одно він навряд чи став наслідком законодавчої діяльності київських князів, а виявився письмовим зведенням звичаєвого права русів, тобто прототипом Руської Правди, на основі якого здійснювалось судочинство в Київській державі.

Власне писана вітчизняна протоконституційна думка дійшла до нашого сучасника у вищезгаданих договорах з греками та самій Руській Правді. Тут закріплювались характерні для середньовіччя політико-правові принципи панування сили зовні і усередині держави, станового поділу людей на повноправних і безправних, недоторканості приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя. Але правове положення особистості поступово стабілізувалось завдяки тому, що норми Руської Правди встановлювали пріоритет судового рішення над стихійною кривавою помстою, скасовували смертну кару, перетворювали повсякденний побут людей у сферу врегульованого правом громадянського життя.

Особлива увага приділялась тут і унормуванню права власності, торговельного, боргового права тощо. Чимало політико-правових норм Руської Правди, не кажучи вже про Церковні устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого, виходили з біблейського Кодексу Мойсея, Еклоги — візантійського законодавчого зведення • 111 ст., Закону Судного людям — південно-слов'янської переробки Еклоги, Прохірону — візантійського зведення законів IX ст.

Важливо й те, що у Церковних уставах князі добровільно йшли на деяке обмеження своєї влади, визнаючи зверхність Бога, тобто божественних, природних законів, хоч прямо про це в уставах не йшлося.

У ХІ ст. жили і творили засновники чернецтва та Печерської Лаври Антоній (983—1073) і Феодосій (7—1074), які розглядали людину як верхівку творення Бога, а князя як богоугодного володаря, заклали основи доктрини династичного князювання на Русі, обґрунтування якої продовжив при переробці найдавніших літописних зведень 30—40 років ХІ ст. ігумен Никон (7—1078), а повністю завершили у "Повісті временних літ" диякон Нестор (7—1113) та ігумен Сільвестр (7—1123). "Повість" прагне охопити найважливіші події від біблейського потопа до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним, від розселення народів до політичного гуртування слов'янських племен, їх перших політичних провідників, покликання варягів, виникнення власної держави тощо.

Найвизначнішим з представників протоконституційного мислення того часу виявився київський митрополит Іларіон (ХІ ст.), який у праці-проповіді "О законі Мойсеєм даному і о благодаті і істині Ісусом Христом бившим" (1030—1050) виступив проти рабського стану суспільства, за мир і злагоду між народами, за політичну самостійність Київської Русі, відкинув закони іудеїв як такі, що порушують природну рівність і свободу людини, закріплюють богообраність лише одного народу, і закликав підпорядковуватись благодаті, тобто євангельським істинам, що скасовують рабство, славлять свободу людини, роблять церкву вірною служницею державі і князю.

У літописаннях духовенства збереглись й інші цікаві пам'ятки політичної думки ХІ—ХІІІ ст. В "Ізборниках Святослава" (1073—1076), складених рукою "грішного Іоанна", у листі Володимира Мономаха до Олега Святославовича (1096), у його ж "Повчанні дітям" (1117), у посланнях митрополита Никифора Володимирі Мономаху (1121), митрополита Кліма Смолятича пресвітеру Фомі (1149), "Словах" Кирила Турівського (1130—1182) порушуються політичні проблеми мистецтва державного управління, політичної моралі, пом'якшення наслідків соціально-економічної нерівності людей.

Невідомий автор "Слова о полку Ігоревім" (1187) першим на Русі висловив думку про виникнення держави на фунті суспільного договору між князем і народом. Ідеалами парагуманізму сповнений Києво-Печерський патерик (1215—1230). Судити людей не за багатством, а за розумом, наближаючи до себе мудрих і справедливих, закликає князя "Моленіє Даниїла Заточника" (кінець ХІІ — початок ХІІІ ст.).

Низку проблем запровадження високоморальної політики порушує у повчаннях архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон Владимирський (?—1275). Патріотичним прагненням до політичного єднання руських земель навколо Києва, до сильної, централізованої політичної влади князів просякнутий Галицько-Волинський літопис (1201 — 1292). Зокрема, його автори майстерно подають політичний портрет Данила Галицького, у якому "від голови до ніг нема пороку", політико-правові настрої боярства, характеризують міжнародні правовідносини Волинської землі з сусідніми державами.

Зародками параконституцій у давньоруських князівствах, своєрідною передтечею "права справедливості", що відбивало менталітет народу, його прагнення до гуманізму, демократизму у правовому регулюванні суспільних відносин ставали ряди — договори віча з виборними князями, які у Києві досить часто проводив митрополит, їх можна розцінювати вже як власне суспільні договори населення з володарями, спрямовані на зміцнення безпеки того чи іншого князівства, визначення форм і методів правління, запобігання (на відміну від близьких і далеких сусідів) надзвичайного силового утиску мешканців держави, тобто насильства, усунення з посад "злих" місцевих можновладців, вирішення усіх питань згідно з діючими правовими нормами тощо. Того ж часу, до речі, виникали і перші паропарламентські вітчизняні установи — снєми (княжі з'їзди) або боярські ради (думи), які так і не набули розвитку, як це відбулося на Заході, у справжні парламентарні органи через занепад української державності у ХІV — ХVІ ст.

Але й ці віки у плані розвитку вітчизняного конституціоналізму теж не слід вважати марними. Вони характеризуються низкою окроїрваних, тобто жалуваних зверху литовськими і польськими князями і королями переважно українській шляхті, духовенству, міщанам, а згодом — і козацтву, так званих конституцій-привілеїв на права і вольності. Серед них особливої уваги заслуговують привілеї Вітовта, Свидригайла, Казимира ІV галицькій шляхті, видані у 1425, 1430, 1433, 1434 рр., загальноземські привілеї 1447 р. про підтвердження прав панів, Нешавські статuti 1454 р. про звільнення шляхти від суду королівських чиновників, петриківські конституції 1518 р. про дозвіл козакам мешкати вище Дніпровських порогів та інші вольності, привілеї православному духовенству 1563 р. тощо.

Певне "конституційне навантаження" несли Литовські статuti XVI ст., грамоти про надання українським містам магдебурзького права, унії, що встановлювали новий статус українських земель і т. ін. Природно, в умовах станової демократії права і вольності одного прошарку населення збагачувалися за рахунок інших: ті ж конституції-привілеї закріпачували українських селян. Серед них найвідомішою виявилась "Устава на волоки" 1557 р., якою права і вольності еліти забезпечувались встановленням панщини та додаткових повинностей кріпаків і напівкріпаків. Ще більш поглиблювався такий різновид розшарування Генриковими артикулами 1572 р.

Значний поштовх для розвитку української козацької державності надала за гетьмана Богдана Ружинського "козака конституція" Стефана Баторія від 19 квітня 1579 р., яка офіційно вже встановлювала посаду запорізького гетьмана з пожалуванням йому клейнодів, герб козачої республіки (козак з самопалом), її столицю (спочатку Трахтемирів, потім — Батурин). Мешкання реєстровим козакам у 20 тис. чоловік дозволялось аж до Києва. Поза увагою наших сучасних засобів масової інформації, а інколи і вчених залишився і певний внесок у становлення козачої держави гетьманів Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашкевича, Дмитра Вишневецького, Остафія Ружинського, Івана Свірговського, Криштофа Косинського, Богдана Микошинського, Самійла Кішки і Петра Конашевича-Сагайдачного. Саме ці гетьмани-реформатори започаткували полкову систему, побудували укріплення на Хортиці, закріпили основи козацької демократії, розвинули широкі міжнародні зв'язки Запоріжжя, розпочали збройну боротьбу з ляхами, турками і татарами.

3. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ XVII - XVIII ст.

Як відомо, така боротьба вже наприкінці XVI — початку XVII ст. стала могутнім поштовхом розвитку національної усвідомленості, що дало змогу Й. Борецькому і З. Копистенському закласти основи для формування національної державницької ідеї, яка, усотуючи в собі прагнення до цілосності кордонів, могутності країни та

добробуту народу, найтіснішим чином взаємодіє з основними конституційними принципами. Таким чином, український конституціоналізм поступово розвивався вже не лише як практика, а й як доктрина, тобто на теоретичному рівні.

З іншого боку, збройні виступи козацтва призвели до дедалі більшого утиску їх прав і вольностей, що відбилось у Куруківській угоді 1625 р., Переяславській угоді 1630 р., і особливо в Ординації війська Запорізького 1638 р., яка, по суті, скасувала козацьку державність. Але саме такий утиск сприяв подальшому посиленню національно-визвольної боротьби, що призвело до її вибуху у 1648 р. і становленню вже Гетьманської держави.

Ще на межі XVI—XVII ст. найважливіші питання державного устрою, захисту прав віруючих у богословській думці порушували М. Рогоза (?—1599), К. Терлецький (?—1607), І. Потій (1541—1613), К. Острозький (1526—1608), Г. Балабан (1530—1607) та інші духовні служителі, які надали нового дихання особливому жанру політичної ідеології — полемічній літературі. Одним з найяскравіших представників такого напрямку літературно-політичної творчості став І. Вишеньський (1550—1620). Він зображав суспільство як засновану на принципах первісного християнства соборну громаду, гостро критикував політичний лад своєї доби, закликав до боротьби з тиранією, пропагував природну рівність людей, колективізм, висував ідеї усупільнення майна, бачив головне призначення влади, яка належить Богові, а не царям і королям, у ствердженні законності і справедливості.

Невідомий богослов, який називав себе Христофором Філалетом (кінець XVI — початок XVII ст.), у "Апокрисису" (1598) домагався скасування станового поділу суспільства, налагодження стосунків між королем і підданими на ґрунті природних прав і суспільного договору, визнання шляхтою дійсних політичних прав людей, а не хизування удаваною демократією. Сучасники Христофора теж невідомі полемісти Клірик Острозький (підготував у 1598—1599 рр. два "Описи") і творець (на думку І. Франка, ним міг бути Ю. Рогатинець (?—1605)) антиуніатської публіцистичної "Перестороги" давали гідну відповідь на прагнення І. Потія обмежити вольності і політичні права прихильників православ'я.

Збагачували богословську державно-правову думку XVI—XVII ст. і численні православні братства і братські школи, які стали практичними зразками організації громад на засадах рівності,

свободи і справжнього братерства. Згодом з них постали колегії, академії, тобто центри розвитку національної культури, освіти і науки. Братські школи виховали для української параконституційної думки таких мислителів, як Й. Борецький (7—1631), котрий підготував "Аполлею апології" і разом із З. Копистенським (7—1627) — автором "Палінодії", "Книги о вірі", "Книги о правдивої єдності" — одним з перших почав усвідомлювати категорію етнічної свободи українства, шукати звільнення з-під польського гніту у політичному союзі з Росією; брати Степан (1570—1600) та Лаврентій (7—1634) Зизанії-Тустановські, які виступали за "природну рівність людей, відокремлення церкви від держави, свободу совісті тощо; К. Гранквіліон-Ставровецький (7—1646), котрий у творі "Зерцало Богослови" змалював "золотий вік" людства у минулому, доки диявол не посіяв гординю і не позбавив людей природної і божественної рівності.

У 1620 р. зусиллями П. Сагайдачного було відновлено Київську православну митрополію, яку очолив спочатку Й. Борецький, а після нього — П. Могила (1596—1647). Останній у політичних творах "Анфологійон", "Літос або камень" та ін. закликав світських можновладців до турботи про підданих, підпорядковуватися законам і чеснотам, рівноправ'я православ'я і католицизму. Найвидатнішою ж його заслугою стало заснування Лаврської школи, Київської колегії, що згодом перетворилися на Києво-Могилянську колегію (академію) — кузню українських політичних мислителів і державних діячів.

Якщо один з перших ректорів Києво-Могилянської колегії С. Косів (7—1657) виявив себе противником політичної орієнтації на Москву (головний твір "Патерікон"), то його наступники І. Пзель (1600—1683), Л. Баранович (1620—1693), І. Галятовський (?—1688), Ф. Сафонович (7—1677) та інші стали послідовними політичними прибічниками союзу з Росією, авторами політичних обґрунтувань єднання східно-слов'янських народів. І. Гізель у праці "Мир з Богом людині" та ін. обумовлював такий союз вимогами від російського царя надання політичних прав і свобод пригніченому люду, церковної автономії України. Щодо приписування йому авторства "Синопису", який вміщує чимало постулатів з позицій великодержавної монархістської політичної ідеології, то таке твердження сумнівне.

Л. Баранович (у творах "Меч духовний", "Труби словес проповідних" та ін.) виправдовував становий політичний устрій і соціальну

нерівність у суспільстві. І. Галятовський (у творах "Ключ розуміння", "Небо нове", "Скарбниця потрібна" та ін.) засуджував уніатство, іслам, іудаїзм та інші релігії, тобто виявляв себе рішучим противником свободи совісті. Ф. Сафонович — автор відомої "Хроніки з літописів стародавніх", що й лягла в основу згаданого "Синопису", відстоював політичні ідеї договірного походження держави і пріоритету природних прав людини. За 200 років до скасування кріпацтва за повне звільнення селян від панщини, за заборону смертної кари, за мир між народами, свободу совісті, свободу творчості виступав проповідник соцініанства в Україні А. Вишоватий (1608—1678). Ігумен Афанасій Берестейський (1592—1648) з трибуни польського сейму вимагав у короля Володислава IV повернення повних прав православної церкви, свободи православ'я, за що ляхи страшили його лютою смертю. За тверду оборону православ'я по-звірячому був замордований татарами київський митрополит Макарій (?—1497), а турками — архімандрит М. Токаревський (1620—1678).

Природні негативні права людини, зафіксовані у Біблії, відстоювали київські митрополити — політичний прихильник гетьмана І. Виговського Д. Балабан (7—1663), політичний радник Ю. Хмельницького, ідейний натхненник Слободищенського трактату 1660 р., а згодом прибічник П. Дорошенка і турецької політичної орієнтації Й. Нелюбович-Тукальський (?—1675), екзарх царгородського патріарху в Україні, захисник політичної платформи П. Тетері А. Винницький (7—1679), один із засновників політичної філософії в Україні, прихильник союзу з Росією, звинувачений згодом як політичний опозиціонер Петра І Й. Кроковський (7—1718) та інші. Довго сидів за ґратами за пропаганду ідеї возз'єднання Закарпаття з усіма українськими землями священник-полеміст, політичний в'язень М. Андрелла (1637—1710).

Політичної ідеології соціальної рівності дотримувався православний опікун убогих і бідних, засновник Чернігівської колегії єпископ Іоанн Святитель — Іван Максимович (1651 — 1715). Палким проповідником високої політичної моралі, необхідності втілення у свідомість політичних діячів чеснот, скромності, лагідності, доброзичливості, безсрібництва виявив себе автор понад 20 праць, найвідомішою з яких є "Книга житій святих (Четьї Мінеї)" Дмитрій Святитель — Данило Туптало (1651 — 1709).

Його добрим приятелем був митрополит С. Яворський (1658—1722), який у творах "Камінь віри", "Знаменіє пришествя антихриста

та кінця світу" й інших виявив себе гарячим прихильником україно-російського політичного єднання, реформ Петра I, рішуче відкидав ідеї державності України, протестантизм; пропагував стану нерівність. Суспільство у Яворського поділяється на чотири колеса: колесо князів, бояр, вельмож і царських радників; колесо військових; колесо священнослужителів; колесо селян-землеробів, міщан, купців, художників, ремісників. Самодержавна влада, прибічником якої був митрополит, тримається на перших трьох колесах, а четверте — "скрипляче, ледаче і скигляче" — хвилює його мало. Царя Яворський закликав панувати над тілом людини і надати можливість церкві контролювати душу. В останні роки життя мислитель почав відходити від авторитарних політичних концепцій і схилитися до етико-гуманістичних поглядів.

С. Яворський багато років працював у Росії. Разом з ним близько двох десятиліть проповідував гуманістичну Христову віру у Москві, Петербурзі, серед бурятів, тунгусів, якутів єпископ Я. Кульчицький (7—1731). Як глашатай високої політичної моралі, людських чеснот, захисник бідних і знедолених прославився намісник Троице-Сергієвої лаври, а згодом єпископ Білгородський представник відомого українського козацького роду Юсааф Святитель — Яким Горленко (1705—1754). Багато років стійко відстоював політичні й релігійні права православної меншості на Правобережжі України Матвій Значко-Яворський — Мельхіседек (1716—1809).

На неоплатонізмові та переважно вченні Арістотеля базувалась не тільки богословська, а й вітчизняна світська параконституційна думка пізнього середньовіччя. Слідом за гуманістами Ю. Дрогобичем (1450—1494), П. Русиним (1470—1517), Лукашем з Нового М'яста (7—1542), Мартином з Журавиць (XVI в.) майже за 100 років до Г. Гроція та Т. Гоббса виступив із своїми блискучими політико-правовими творами "Про природне право", "Польські діалоги політичні" та ін. С. Оріховський (1513—1566). У його державі вже пропонуються елементи розподілу влади, вимоги до всіх станів свято дотримуватись права. Дещо пізніше М. Смортицький (1577—1633) обґрунтував необхідність зверхності світської влади над церковною, а К. Сакович (1578—1647), прекрасно оволодівши грецькою античною філософією, звертався до політичної сутності особистості, робив акцент на природній рівності людей, славив їх вольності.

Та загалом український параконституціоналізм, як і взагалі політико-правова думка, на той час не набули цілісного, розвинутого

концептуального характеру. Вони успішно подолали, як і у інших народів, етап не досить виразної міфічної парapolітології, активно використали біблейські і патріотичні догмати, постулати деяких інших різновидів християнства, переважно православного спрямування, "завмерли" на етапові формування філософського підходу до політичних процесів, прикрашеного окремими зародками раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку.

Незважаючи на те, що українські мислителі середньовіччя непогано знали давньогрецькі політико-теоретичні конструкції, особливо вчення Платона і Арістотеля, досягнення західно-європейської гуманістичної думки, вони все ж не змогли піднятися до рівня логіко-понятійного аналізу політичних інститутів і політичних процесів, не кажучи вже про впровадження емпірико-теоретичного підходу до їх вивчення. Все це обумовлено об'єктивними причинами, особливостями еволюції національних політико-правових вчень, найголовнішими з яких були розшматування етнічних українських земель і багатовікова бездержавність.

Та стихійний національно-визвольний рух набирав сили і вибухнув у 1648 р. Тут слід підкреслити, що українське козацтво виявилось досить сприйнятливим до демократичних традицій предків, їх звичаєвого права, елементів народоправства, соборності, колективізму, свободолюбства, потягу до братерства, рівності, справедливості, виборності владних органів, їх децентралізації, тобто традицій, які передавались із покоління в покоління і усотувались у політичній самосвідомості мас. Саме це й дало змогу козацтву в умовах нерозвинутості, а то й відсутності власної системи конституційних ідей, концепцій задовго до 1648 р. створити військово-старшинську систему організації суспільно-політичного життя, що мала всі ознаки державницького управління.

З одного боку, українські козаки, мало знаючи вчення Полібія, реалізували його ідею у політичній практиці, створивши "найліпшу", за вченням згаданого мислителя, форму держави, тобто змішані риси царства (кошовий отаман, гетьман), аристократії (Рада генеральної старшини) і демократії (Січова рада, Генеральна військова рада). З іншого боку, у козацькому самоврядуванні майже за два століття до появи концепції Монтеस्क'є можна виокремити елементи розвинутої демократії та класичного розподілу влади: "законодавчої" (загальне зібрання або військова рада), "виконавчої" (гетьман або генеральна старшина) та "судової" (військовий або генеральний

суддя). Мабуть, не треба відкидати опосередкованого впливу на козаچه народоправство демократичних традицій причорноморських еллінських полісів, руських князівств, де теж поєднувались монархічні, аристократичні та демократичні форми правління, і безпосереднього впливу польської і литовської "шляхетської демократії".

Таким чином, ознаки конституціоналізму як державно-правової практики з'явилися в Україні набагато раніше конституційних концепцій як ідейно-політичного вчення. У процесі національно-визвольного руху XVII—XVIII ст. з'явилась і низка окроїрваних актів конституційного характеру, можна сказати своєрідна "біблія" вітчизняного конституціоналізму — Зборівський договір (1649 р.), Білоцерківський договір (1651 р.), Переяславські та інші гетьманські статті-конституції. Значне "конституційне навантаження", особливо у галузі державного устрою Гетьманської держави, визначення компетенції гетьмана, генеральної старшини, органів місцевого самоврядування, станових прав і привілеїв несли також "даровані українству зверху" царські жалувані грамоти.

Саме від Зборівського договору (декларації) весь світ, Європа, у тому числі і Росія, визнали Україну як окреме державне утворення з чітко визначеними державними кордонами, власною територією по обидва боки Дніпра — від Харкова на Сході до Житомира і Вінниці на Заході, від Ямполья на Півдні до Новгород-Сіверського на Півночі, з власним військом, судом, власною вірою, органами державного управління і, підкреслимо особливо, власною мовою. Після невдачі під Берестечком ще один конституційний акт, відомий під назвою Білоцерківського договору, значно погіршив становище України, підпорядкував її гетьмана польській короні, але й він зберіг нашу вітчизну як автономну державу, що вже наступного року, використовуючи визнане тоді у світі природне право народу на визволення, продовжила запеклу боротьбу з поневолювачами за свою повну незалежність.

Правовий і політичний стан України після січневої (1654 р.) Переяславської ради і присяги на вірність Росії визначався цілим пакетом документів конституційного характеру— Статтями Б. Хмельницького, які відомі в літературі ще й як Березневі статті або Переяславські конституції, та пов'язаними з іменем видатного українського гетьмана-державотворця царськими привілеями або жалуваними грамотами Війську запорізькому, суддям, городничим, малоросійській шляхті, міщанам Переяслава, Києва і т. ін.

Конституції Б. Хмельницького мали правову силу протягом майже 100 років; їх дієвість підтверджувалась практично всіма наступними гетьманами Війська Запорізького.

Другі Переяславські конституції у 1659 р. додали до текстів Б. Хмельницького 19 нових статей, де проголошувались "всі права і вольності в добрах і судах", а у деяких випадках вони навіть поглиблювались. Зокрема, російським воєводам приписувалось не втручатися у козачі справи, не розширювати власних маєтків, не брати у реєстрових козаків харч і підводи, не розташовувати у їх дворах ратних постояльців, не заважати місцевим полковничим зборам.

Вмішували Переяславські конституції і перші значні обмеження раніше наданих козакам прав і вольностей. Так, їм і гетьманові наказувалось завжди бути готовими виконувати будь-які царські зволення щодо військової служби, без жодної поволоки поставляти озброєні полки московському государеві; заборонялось вирушати без царського указу у військові походи. За порушення останнього пункту винні карались смертю. Російські війська віднині розташовувались не лише у Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Приписувалось ліквідувати усі козацькі залоги у Білорусії, а хто буде там називати себе запорожцями, "то тих ловити і карати на горло". Гетьман мав обиратися тільки з дозволу московського государя, і без санкції останнього ніхто не міг його замінювати. Йому належало "бути вірним і навіки невідступним його царській величності і не заваблюватися ніякими людськими оманками, не вірити ніяким вимовам про Московську державу". У 1663 р. у Батурині І. Брюховецький і російський уряд уклали Батуринські конституції, що підтверджували Березневі статті 1654 р., але відчутно погіршували права і свободи українських селян та міщан, які віднині мали харчувати за свій рахунок московське військо, утискували правове становище і пригнічували людську гідність російських селян-утікачів, яких старшина зобов'язувалась негайно повертати колишнім панам на Московщину, суттєво підривали привілеї українських купців, яким категорично заборонялось вивозити до Росії горілку і тютюн.

11 жовтня 1665 р. вже у Москві "царської величності вірний холоп" і "найнижча підніжка пресвітлого престолу" підписав Московські конституції, де формально підтверджувались надані раніше козацькому війську привілеї, але нехтувались права і свободи всього українського народу, всієї автономної Гетьманщини. Всі

українські міста і села офіційно визнавалися володінням російського самодержця. Кількість російських військ в Україні значно збільшувалась. Російські воєводи отримували право активно втручатись у справи місцевого самоуправління, право на подушне, промислове, торговельне оподаткування населення, право на збирання таких податків у царську скарбницю. З боку І. Брюховецького у Московських конституціях була навіть вчинена спроба ввести не лише російську систему оподаткування, а й підпорядкувати Україну воєводському управлінню, тобто повністю змінити державний устрій Гетьманщини. У царя вистачило мудрості визнати пропозицію передчасною.

Така принизлива політика викликала нову хвилю обурення і повстань народу, що на Правобережжі вилилось у Коліївщину. І. Брюховецький спробував було розірвати стосунки з Москвою і віддати Україну турецькому султанові, але все одно був розшматований перед очима ще одного претендента на безмежне владування в Україні П. Дорошенка. Та події далі розвивались так, що гетьманом Лівобережжя став "мужичий син", чигиринський полковник Д. Многогрішний, якому вдалось "відвоювати" у московського царя певні козацькі права і вольності, надані їм ще за доби Б. Хмельницького.

16 березня 1669 р. Московські статті були скасовані і у дію вступили Глухівські конституції з 27 пунктів. Царські війська залишались віднині лише у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острії. Російські воєводи мали наглядати тільки за своїми служилими людьми і під страхом жорстокої кари не могли чіпати громадян України. Суттєво зміцнювалось правове становище гетьмана: "До кожного воєводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначати когось із своїх знатних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно". Відновлювалась і існуюча до І. Брюховецького податкова система. Разом з тим Глухівські конституції обмежували реєстрове козацьке військо 30 тис. чоловік, практично забороняли гетьману дипломатичні зв'язки, та найболячіше вдарили по залишках прав і свобод українського селянства, зробивши його перехід у козацький стан майже неможливим.

Наступні Конотопські і ще одні Переяславські конституції, ухвалені за гетьмана І. Самойловича (1672 і 1674 рр.), повторювали в основному Глухівські статті, але з ще більшим обмеженням

автономних прав України, особливо у сфері міжнародних відносин. Якщо, скажімо, за доби Д. Многогрішного представникам Гетьманщини ще дозволялось бути присутніми на переговорах Москви з чужеземними державами, то тепер і така можливість була скасована. Зрештою І. Самойлович і вся його рідня підступно опинились перед страшним і жорстоким судом московського царя. Така ж трагічна доля спіткала раніше і Д. Многогрішного, засудженого у Москві за підлими доносами старшини "на горло", але потім помилуваного і відісланого на вічну каторгу в Сибір.

Прихід до влади І. Мазепи ще більше погіршив права і свободи українського громадянина. Підписані ним 4 серпня 1687 р. Коломацькі конституції, продекларувавши дещо з тверджень про козацькі вольності з статей Б. Хмельницького та Глухівських конституцій, зводили нанівець те, що було досягнуто раніше: повна вже заборона дипломатичних стосунків (навіть листи з чужеземних держав належало відправляти до Москви не розпечатаними); повна заборона торгівлі з Кримом; повна заборона під страхом жорстокого покарання торговельних зносин з Москвою; насильницьке (під загрозою смертної кари) нав'язування Україні російських грошових знаків — "чехів"; категорична вимога підтримувати вічний мир і союз з Польщею, тобто визнання польського панування на Правобережжі; обов'язок гетьмана за вказівкою царя воювати з Кримом і Туреччиною; значне обмеження прав гетьмана самостійно вирішувати питання про призначення чи зміщення вищої козацької старшини; зобов'язання гетьмана виходити у відставку за вказівкою царевго уряду тощо.

Вперше в історії українсько-російських відносин до Коломацьких конституцій було внесено пункт про "зміцнення кровної єдності" двох народів: "народ Малоросійский всякими меры и способы с Великоросійским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением". І. Мазепа на Євангелії заприсягнув ніколи не згадувати про те, що Україна існує на ґрунті Гетьманського регламенту, не кажучи вже про її автономність чи самостійність, а скрізь підкреслювати лише те, що українські землі — це володіння "їх царської пресвітлої величності самодержавної держави".

Однодумцем і соратником І. Мазепи виявив себе його генеральний писар П. Орлик, якого гетьман за віддану службу жалував величезними маєтками у Чернігівському, Ніжинському і Стародуб-

ському полках. Вихованець Києво-Могилянської академії П. Орлик залишив після себе чималу творчу спадщину: Бендерські конституції, підготовані і підписані козацькою старшиною, що втекла до Туреччини разом з І. Мазепою, і обраним нею 5 квітня 1710 р. на чужині 38-річним гетьманом, та політичні трактати "Вивід прав України" і "Маніфест до європейських урядів", написані гетьманом у вигнанні у 1712 р.

х/ Бендерські конституції відрізняються від вище охарактеризованих інших гетьманських конституцій тим, що в них здійснюється спроба не лише визначити права і обов'язки гетьмана і старшини на майбутнє, а й узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини, який склався на ґрунті соборності, звичаєвого права і військової демократії наших пращурів. Автори Бендерських конституцій не робили якихось концептуальних відкриттів, не створювали нових державних моделей, а досить творчо підійшли до досвіду своїх батьків та дідів і виклали на папері те, що склалось на практиці і пройшло багатолітнє опробування.

Причому цей виклад вони зробили на підґрунті засвоєних ними досягнень європейської політико-правової думки — визнання природних прав і свобод людини, натуральних прав народу, договірної походження держави, необхідності обмеження абсолютної влади монарха, відомих ще у Стародавній Греції і Стародавньому Римі політичних прав громадян на службу у війську, на участь у громадському житті, у народному зібранні, на зайняття виборних посад, на захист особистих і майнових прав у суді, на приватну власність, на станові привілеї, всебічно обґрунтованих, починаючи з ХІІІ ст., прав народів на скинення тирана тощо. Відчувається вплив на творців Бендерських конституцій ідей Арістотеля, Марсілія Падунського, Д. Локка, С. Оріховського про розподіл влади, вчення Бодена, Кальвіна, Гроція, Мільтона про народний суверенітет, принципів положень Великої хартії вольностей 1215 р. і Білля про права 1689 р., про обмеження свавілля у податках, про скасування надзвичайних судів, про недоторканість особи, тощо.

Але велика шведсько-українська стратегія щодо Росії за участю І. Мазепи й П. Орлика, К. Гордієнка й Д. Горленка, Туреччини й Польщі, Криму й Франції зазнала нищівного краху, оскільки не знайшла підтримки з боку українського народу, а Бендерські конституції ніколи не реалізовувались на практиці. Їх спіткала доля раніше прийнятих Гадяцького договору 1658 р., Слободищенського

трактату 1660 р., Бучацького миру 1672 р. та деяких інших спроб українських можновладців, які мали на меті значні конституційні перетворення. Але всі вони виявилися лише "паперовими". Проте не варто викидати їх з історії вітчизняної конституції як утопічні варіанти розвитку національної державності під польським, турецьким чи шведським протекторатом. На відміну від них Андрусівська угода 1667 р., "вічний мир" 1686 р. та ще деякі договори російського самодержавства задовго до відомих поділів Польщі раз за разом розшматовували Україну на практиці.

Офіційним же гетьманом Лівобережної України після І. Мазепи та П. Орлика було обрано стародубського полковника І. Скоропадського, за доби якого з'явилися ще й Решетилівські конституції, які підтверджували права і привілеї козацької старшини, звільняли козаків від участі у боях до кінця 1709 р., але зовсім не претендували на якісь нові права автономії. Проте Петро І і ці, дуже урізані статті, посилаючись на воєнний час, не затвердив, хоч власноручно вчинив на їх текстові напис: "Права і вольності і порядок військові... колишнім гетьманом у статтях зображені і особливо за які виступав гетьман Богдан Хмельницький... нерушимо утримувати". Спроба І. Скоропадського хоч якось полегшити непосильний для українських селян тягар царських податків підкупом О. Меншикова позитивних результатів не мала. Та й сам гетьман про права посполитих особливо не бідкувався: у 1721 р. він видав універсал про недопущення селянських переходів від одного пана до іншого. Тривав рішучий наступ і на свободи України у цілому. Як свідчить "Історія Русів", навіть сам І. Скоропадський за тиждень до своєї смерті у червні 1722 р. був приголомшений імператорським іменним указом про заснування Малоросійської колегії з розташуванням у резиденції гетьмана м. Глухові. Її президент С. Вельямінов чимало зробив для великоросійського заступництва влади гетьмана і козацької старшини. Формально колегія створювалась як апеляційна інстанція, а насправді швидко прибрала до рук не тільки українські суди й адміністративні установи, а й всі гетьманські повноваження. Після смерті Петра І у 1728 р. Україні вдалось повернути деякі втрачені автономні права завдяки зусиллям 73-літнього миргородського полковника Д. Апостола, який майже півроку "бив чолом" царським вельможам, доводячи необхідність для імператорської корони відновити гетьманство і головні станові привілеї і вольності. Старий козак все ж домігся "височайшої милості" у вигляді грамоти

на гетьманство та затверджених царем 28 "Вирішальних (конфірмованих) пунктів", які можна вважати Петербурзькими конституціями. Формально підтверджувалась дія всіх перших Переяславських конституцій. Верховна влада в Україні знову зосереджувалась в руках обраного гетьмана, а на місцях — теж у начебто вибраних вільними козачими голосами підскарбіїв, полковників, бунчужних, хорунжих, осавулів, сотників, обозних. Гетьман ставав і президентом Генерального військового суду, до складу якого вводились три українських старшини і три російських офіцери. Скасовувались правила оподаткування, введені С. Вельяміновим, і певною мірою відновлювалась колишня податкова система, яка задовольняла насамперед національні потреби України. Гетьман отримував право прикордонних стосунків з Польщею і Кримом. 20-й пункт Петербурзьких конституцій зберігав дію в Україні власних джерел права русько-польсько-литовсько-німецького походження, тобто не включав Гетьманщину у сферу дії системи російського права. Практичним наслідком цієї статті стала поява через 15 років найвидатнішої пам'ятки національної юридичної думки — Прав, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.).

Але загалом "Вирішальні пункти" являли собою лише жалюгідні залишки від колишніх прав і вольностей, зафіксованих у статтях Б. Хмельницького чи навіть у Глухівських конституціях. По-перше, гетьман міг обиратися тільки після отримання ним від імператора грамоти на гетьманство, тобто височайшого дозволу Петербургу. По-друге, він перебував під постійним пильним оком царевого міністра-резидента Ф. Наумова, який особисто проводив вибори гетьмана за монаршею волею і вручав йому булаву, клейноди, прапор, бунчук та печатку, стежив за поведінкою вищої козацької старшини, контролював прибутки гетьманської казни, виступав найпершим радником уряду України у цивільних справах, а у справах військових гетьман вже й формально підпорядковувався російському фельдмаршалу. По-третє, при виборах старшини козаки голосували за три кандидатури на кожну посаду, а імператор вже призначав одного з трьох на той чи інший чин. По-четверте, російські офіцери складали не лише половину Генерального військового суду, а й порядкували разом з українською старшиною гетьманським скарбом. По-п'яте, всі генеральні судді — і українці, і росіяни — затверджувались царем, тобто цілковито залежали від монаршої волі. Пошосте, всі прибутки від мита, що надходили з зарубіжних купців,

йшли до імператорської казни. По-сьоме, Україна цілковито припиняла свою діяльність як суб'єкт міжнародного права і виконувала у цій сфері тільки вказівки Петербургу. І нарешті, російські чиновники і дворяни отримували право безперешкодно скуповувати українські землі, поки що з заборонаю їх заселення мешканцями Росії.

Хоч "Біблія українського конституціоналізму" мала відверто октроїруваний характер, тобто була дарована зверху, все ж вона вмщувала чимало атрибутів, притаманних саме Основному закону держави: визначала форму державного (козацького) правління, державного (козацького) устрою, військовий лад, податкову систему, митні тарифи, відносини церкви і держави, адміністративний поділ, статус міст, компетенцію органів місцевого самоврядування, права, обов'язки, вольності і привілеї станів, встановлювала правила торгівлі, судочинства, дипломатичних стосунків з іншими державами, обмежувала можливість свавільства з боку московських воєвод, зобов'язувала їх поважати "місцеві права" тощо.

Крапку на природному праві українського народу на самовизнання поставила імператриця Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія на чолі з П. Рум'янцевим. Гетьманство остаточно було скасоване у 1764 р., а залишки автономії — протягом наступних двох десятиліть.

Після появи неписаної англійської конституції на ґрунті теоретичних засад, створених великою когортою європейських гуманістів, просвітителів, отців-засновників США, державотворчої практики радикалів і консерваторів у світі у цей час діяли Основні закони низки американських штатів, були ухвалені Статті конфедерації і теперішня Конституція США, чотири французьких Основних закони, Конституція Польщі. На такому фоні особливо відчутним ставало відставання вітчизняної конституційної теорії навіть від власної практики державотворення, яке відбувалось під тяжким гнітом російського царату, в умовах безперервних воєн з Портою, Польщею, Кримом.

Але все ж таки не це виявилось головною причиною занепаду Гетьманської держави. Національна державницька ідея протягом тривалого часу, охоплюючи і період визвольної війни 1648—1654 рр., визрівала стихійно — від боротьби еліти переважно за власні привілеї, "суверенітет" і велич особистої булави до гасел автономії або незалежності України, але обов'язково під чийось протекторатом.

Практично ніхто з українських політичних поводителів не ставив за мету досягнення дійсного суверенітету, справжньої самостійності. Звідси — постійні чвари у стані української політичної еліти, підступне доносительство, зрадництво, принизливе метушіння між польськими королями, російськими царями, шведськими монархами, турецькими султанами і татарськими ханами. Фізичне нищення своїх політичних опонентів та претендентів на булаву, їх видання на шибеницю когось з чужеземних патронів, на жаль, стало системою взаємовідносин не лише серед генеральної, а й полкової і сотенної старшини. Все це завдавало непоправної шкоди, суттєво гальмувало національно-визвольний рух українського народу, призводило лише до постійної зміни одних гнобителів на інших.

Таким чином, український конституціоналізм як державно-правова практика припинив існування разом із скасуванням гетьманства.

На відміну від практики у концептуальному плані національна конституційна думка і у XVIII ст. не переривалась її постійно збагачували козацькі літописи Самовидця (1702), Г. Граб'янки (1710), С. Величка (1728), Я. Лизогуба (1742); твори співця величі людини, самопізнання, рівності і свободи Г. Сковороди (1722—1794); палкого проповідника демократії, ідей політичного лібералізму і французького просвітительства, шевченківського земляка Я. Козельського (1729—1795); першого вітчизняного доктора і професора права, засновника української і російської юриспруденції, палкого прихильника природних прав людини й ідеї договірної походження держави ніжинця С. Десницького (1740—1789) та ін.

4. ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО МИСЛЕННЯ ТА СПРОБИ ЙОГО ВТЛЕННЯ У ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ У XIX - НА ПОЧАТКУ XX ст.

Цей період увійшов в історію нашої держави як доба українського національного відродження. З самого його початку конституційна ідеологія еволюціонувала як на власному ґрунті, так і під найсильнішим впливом американської і французької революцій,

розроблених їх провідниками численних декларацій прав і свобод людини, біллів і основних законів, вибуху конституціоналістських рухів і вступу до дії численних конституцій у першій чверті XIX ст. (Венесуела, Іспанія, Сицилія, Нассау, Аргентина, Баварія, Баден, Вюртемберг, Гессен, П'ємонт, Португалія, Бразилія, Мексика). Згодом з'явилися основні закони Болівії (1826 і 1831), Бельгії (1830), Швейцарії (1830), Сербії (1838), а після нової хвилі революцій у середині XIX ст.— у Пруссії (1848, 1850), Данії (1848), Нідерландах (1848) тощо. Нагадаємо, що більша частина України залишалася у складі "неконституційної" Російської імперії, менша — у складі Австро-Угорщини, де конституційна теорія і практика ще не мали високого рівня, хоч перший основний закон тут був дарований Фердинандом у 1848 р., а другий — Францем-Йосипом у 1867 р.

Провісниками національних конституційних ідей цієї доби можна вважати авторів "Історії русів" — першої пам'ятки новітньої вітчизняної політико-правової думки, яку не без підстав називають Декларацією прав української нації, та рішучого противника кріпосництва і станового поділу суспільства поета і письменника І. Котляревського (1769—1838). Сучасник поета В. Капніст (1758—1823) в "Оді на рабство" (1782) рішуче виступив на захист прав людини, проти скасування державної автономії України, мріяв про національно-визвольне повстання проти Росії за пруською допомогою. Харківський професор Й. Б. Шад (1758—1834), присланий замість себе в Україну самим Й. Фіхте, у підручнику "Природне право" (1814) відстоював ідеали свободи совісті, думки, права на освіту, гасла національної державності, розглядав співвідношення права і моралі, уявляв державу і систему держав як єдиний організм, відкидав деспотизм, розвивав геополітичні доктрини. У промові "Про визволення Європи" він одним з перших в Україні у стислому вигляді виклав теорію націй.

За Й. Б. Шадам пішли його учні і послідовники Й. Фіхте — А. Дудрович, А. Гевліч та улюблений вчитель М. Гоголя з Ніжина М. Білоус. Львівський і петербурзький професор П. Лодій (1764—1829) у праці "Теорія загальних прав" (1828), виходячи з державно-правових поглядів Х. Вольфа, прагнення людини до щастя як фундаменту природного права, категоричного імперативу І. Канта, з яким спочатку полемізував, а згодом став палким прихильником, на основі нових знань зробив значний крок в збагаченні політико-правових доктрин з позицій філософії моралі, створив базу для подальшого розвитку російського політичного мислення.

Принциповим послідовником французьких просвітителів-енциклопедистів виявив себе у цей час перший ректор Харківського університету І. Рижський (1761 — 1811). Неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду відомий український економіст В. Каразін (1773—1842): за демократичні проекти перебудови державного управління Росії, створення на базі імперії конституційної монархії, заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо. Видатним захисником права народу на рідну мову і на освіту, на єдність українців з усіх земель, виступав у цей час І. Могильницький (1777—1831). Певний внесок у скарбницю вітчизняної правової і політичної думки належить членам декабристських організацій в Україні. Хоч більшість українських декабристів "не мали почуття національної самосвідомості" (думка М. Драгоманова), їх внесок у загальнолюдську конституційну думку беззаперечний: саме за їх участю на українських землях вперше у Російській імперії виник справді конституціоналістський рух, а у Тульчині і Києві розроблено, обговорено і затверджено у 1823 р. стрижневий програмний документ декабристів — "Руську правду" П. Пестеля — новітній піонерський проект конституційних перетворень.

У 1837 р. у Будапешті побачив світ альманах "Русалка Дністровая", у котрій М. Шашкевич (1811—1843), Я. Головацький (1814—1888) та І. Вагилевич (1811—1866) натхненно відстоювали ідеї єдності Наддніпрянщини та Наддністрянщини, боротьби українського народу за свої права і вольності, за кращу долю, за національне визволення, оспівували героїчне минуле козаччини і гетьманщини. Але згодом один з цих трьох піонерів національного відродження в Галичині львівський професор Я. Головацький став на позицію погодінського панславізму і виїхав до Петербургу, а ще один (І. Вагилевич) перекинувся до лав прихильників колонізації.

За даного періоду перший ректор Київського університету, послідовник Ф. Шеллінга М. Максимович (1804—1873) у дослідженнях з історії Київської Русі, навпаки, відкинув теорію М. Погодіна про "великоруське населення" Київської держави, обґрунтував триєдине походження українців, росіян і білорусів, започаткував народницький напрямок в політичній історії України. Ще раніше політико-правові ідеї Ф. Шеллінга почав пропагувати Д. Кавунник-Веланський (1774—1847) — професор з Києва, який справив значний вплив на російський романтизм, а після нього — О. Міхневич (1809—1885) з Києва та К. Зеленецький (1802—1880) з Одеси.

Серед вольфіанців у цей час виділявся львів'янин І. Лаврівський (1773—1846), українських містиків — С. Гамалій (1743—1822) та М. Полетика (1768—1824), патристів — П. Величківський (1722—1794).

Друга хвиля конституціоналістського руху в Україні пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1845—1847). У "Книзі буття українського народу" ("Законі Божому"), відозвах, записках, статуті товариства обґрунтовувались політичні ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства, слов'янського союзу у вигляді федерації українців, росіян, болгар, поляків, словаків, сербів, чехів, деяких інших народів при провідній ролі України, скасування кріпацтва, станового поділу суспільства, ліквідації національної нерівності тощо. Революційно-радикальне крило товариства (Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, Л. Посяда та ін.) керувалось "теорією насилля" в інтерпретації Т. Шевченка (1814—1861) — духовного отця української нації, геніального кобзаря, непримиреного ворога самодержавства, найпалкішого захисника прав і вольностей народу, співця свободи, незалежності і благоденства рідної землі, готового "добре вигострить сокиру" для розбудження "хиреної волі" і повалення царизму.

Саме під впливом Т. Шевченка і одного з засновників братства М. Гулака у товаристві народилось кілька варіантів проектів конституції Слов'янських Сполучених Штатів (без Росії), автором яких став 20-річний студент юридичного факультету Київського університету Г. Ю. Андрузький. Особливо вдало він змалював громадянське суспільство (общину та її найважливіші складові), місцеве самоврядування, державний апарат майбутньої федерації. Лідерами іншого крила товариства були М. Костомаров (1817—1885), В. Білозерський (1825—1899) та П. Куліш (1819—1897). Вони сповідували поміркований реформізм у досягненні зазначених вище цілей, християнську смиренність, мирну пропаганду ідей товариства, змішаних на народництві, соціалізмові і месіанізмові. Потім П. Куліш неодноразово змінював свої політичні погляди, доводив нездатність українства до власного державотворення, позбавляв козаччину і гайдамаччину державно-творчих ідеалів, але все це пронизувалось мрією про "перетворення українців з нації етнографічної на націю політичну", рівну між іншими самостійними народами.

Значного поширення набули в Україні ще до скасування кріпацтва ХІХ ст. політико-правові ідеї І. Канта і Г. Гегеля. Нагадаємо,

що першим у Російській імперії перекладав твори Канта на російську мову і видав їх у Миколаєві у 1803 Я. Рубан, а на позиції кантіанства стали як іноземна професура, що працювала в Україні (Л. Якоб (1759—1827)), так і чимало з наших співвітчизників — В. Довгович (1783—1849), В. Лесевич (1837—1905), а згодом М. Туган-Барановський (1865—1919), Б. Кістяківський (1868—1920) та ін. Послідовними гегельянцями виявили себе у поглядах на людину, суспільство, державу і право О. Новицький (1804—1884), М. Лунін (1807-1846), П. Редькин (1808-1891), М. Тулів (1814-1882), М. Гоголь (1809—1852).

Але це не означає, що їх ідеї були одноманітними. Якщо, скажімо, близький до гегельянства галицький священик В. Подолінський (1815—1876) був гарячим прихильником природного права галичан на самобутність, а українського народу взагалі — на самовизначення, вбачав українську державність у складі федерації слов'янських народів, то відомий вітчизняний мислитель, який вважав себе учнем Гегеля, С. Гогоцький (1813—1885), навпаки, відкидав навіть думку про існування української нації та української культури і постійно підтримував русифікаторську політику самодержавства. Невірою у державне відродження України були проникнуті багато творів Г. Квітки-Основ'яненка (1778—1843), С. Гребінки (1812—1848), А. Метлинського (1814—1870) та деяких інших відомих українських письменників, хоча і вони з любов'ю змальовували політичні постаті Б. Хмельницького, І. Самойловича, К. Розумовського тощо.

У другій половині XIX ст., коли у світі з'явилися діючі Конституції ще ряду держав (1866 р.— Румунія, 1867 та 1871 рр.— Німеччина, 1876 — Туреччина, 1879 — Болгарія, 1889 — Японія, чергова низка французьких, іспанських, італійських, південноамериканських основних законів), на арену вітчизняної державно-правової думки піднялися кілька видатних особистостей, серед яких виокремлювався В. Антонович (1834—1908) — ідейний натхненник українофільців-поляюв, об'єднаних у гурток "хлопоманів", переконаний прихильник природних фізичних і духовних свобод людини, народного суверенітету, селянської демократії, соборності, федералізму. На відміну від П. Куліша, В. Антонович вважав, що національне відродження просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. На його думку, можна змінити зовнішні риси національності, але внутрішні її ознаки залишаються незмін-

ними. Вроджена нездатність і нелюбов українства до державного життя, вважав мислитель, не так вже й страшна, оскільки краща від держави вільна творча спільність людей.

Проблеми незалежності і національного відродження України, скасування кріпацтва, припинення самодержавного гноблення порушував у той час один з фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка у Львові О. Кониський (1836—1900). Київську Русь як колиску виключно українського народу, його мови і побуту розглядав П. Житецький (1837—1911). Автором багатьох статей на таку ж тематику виявився батько видатного українського поета Т. Рильський (1841 — 1902). Сповненими антикріпосницьких настроїв, гаслами прав і свобод людини, критики станового поділу суспільства були вірші, пісні, оповідання і нариси А. Свидницького (1834—1871).

Майже всі названі мислителі середини і другої половини XIX ст. входили до осередків української інтелігенції — громад, які відіграли вирішальну роль у подальшій еволюції національної політичної думки взагалі і українського конституціоналізму, вітчизняних вчень про права і свободи людини зокрема. Перша така громада виникла у Петербурзі (В. Білозерський, Г. Вашкевич, Г. Галаган, С. Глушановський, Д. Каменецький, В. Каховський, О. Кістяківський, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, Ф. Лазаревський, В. Менциц, В. Тарновський, Ф. Черненко, Г. Честахівський, Т. Шевченко та ін.). Там же під редагуванням В. Білозерського у 1861 — 1862 рр. виходив журнал "Основа", котрий став стрижнем і глашатаєм вітчизняної політичної думки того періоду, зокрема прагнення до національної самовизначеності. У 1859 р. почала діяти така громада у Києві (В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, В. Познанський, В. Синегуб, Т. Рильський, О. Стоянов, В. Торський, П. Чубинський та ін.), і майже водночас такі громади виникли у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі тощо.

Фундатором суто української національної конституційної думки, творцем першого конституційного проекту, який наближався до європейських зразків, можна вважати провідного ідеолога київської (Старої Громади) М. Драгоманова (1841 — 1895). В однаковій мірі він виявився і соціалістом, і лібералом, і демократом, і народником, і націоналістом, і навіть анархістом, оскільки у своїх поглядах прагнув поєднати ці ідеї. Проголошуючи примат людини, її прав і свобод над державою, конституція М. Драгоманова передбачала перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українства створюється "Вільна спілка", що ставить

за мету політичне, економічне і культурне звільнення не тільки українського народу, а й "іноплеменних колоній". З іменем М. Драгоманова і його численних соратників пов'язана третя хвиля конституціоналізму в Україні, відмінною рисою якої стало стрімке поширення соціалістичної ідеї, що протягом наступних ста років у різних варіаціях вже не поступалась жодній іншій ідейно-політичній тенденції. Досить сказати, що ні ліберали, ні консерватори не змогли ні у ХІХ, ні у ХХ ст. вагомо про себе заявити чи то у партійно-політичних платформах, чи то у державно-правових проектах. Так що поділ українського конституціоналізму на названі три напрямки має штучний, а то й суто кон'юнктурний характер.

Послідовниками М. Драгоманова виявили себе М. Зібер (1844—1888), Ф. Вовк (1847—1918), С. Подолинський (1850—1891), О. Терлецький (1850—1902), Я. Шульгін (1851—1911), М. Павлик (1853—1915), І. Франко (1856—1916), згадані вище Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський та ін. Вони першими в Україні розпочали популяризувати твори К. Маркса, особливо економічні; виступали як за поступове впровадження його ідей у політичне життя (М. Зібер, О. Терлецький), так і за революційне їх втілення (С. Подолинський, І. Франко), пристрасно захищали права бідних і знедолених, суверенітет української нації, федеративний або конфедеративний державний устрій, ідею демократичної республіки, приділяли особливу увагу шляхам соціального захисту селян і робітників, організації громад і кооперацій.

Ідею повної автономії України у складі федеративної Росії захищав випускник Харківського університету М. Ковалевський (1851—1916). У працях "Нариси з історії політичних закладів у Росії", "Походження сучасної демократії", "Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму" він висунув низку блискучих конституційних ідей, заснованих на концепціях прогресу, соборності, взаємодопомоги, колективізму, на закономірній демократизації суспільства, на найбільшій сприйнятності для Росії конституційної монархії. Дещо пізніше ідеї соборності, політичної самостійності України (вперше у вітчизняній історії взагалі!) з позицій марксизму обґрунтовували Ю. Бачинський, М. Порш та ін. Основна ж маса Старої Громади відмежувалась від радикально-соціалістичних поглядів, розірвала з М. Драгомановим, почала проповідувати аполітично-культурницькі українознавчі ідеї у складі Загальної української безпартійної демократичної організації.

Говорячи про другу половину ХІХ ст., варто відзначити значне посилення в Україні ідей засновників історичної школи права — німецьких мислителів Г. Гуго, Ф. К. Савін'ї та М. Ф. Пухти. Це найбільш характерно для творчості Г. Даниловича (1787—1843), М. Іванишева (1811—1874), К. Неволіна (1806—1855), М. Владимирського-Буданова (1838—1916), Ф. Леонтовича (1833—1911), В. Демченка (1831—1914), а згодом і О. Малиновського (1868—1932), М. Максимейка (1870—1941), Ф. Тарановського (1875—1936), М. Василенка (1866—1935) та ін. Проблеми політичної історії України глибоко вивчалися, окрім названих вище мислителів, О. Бодянським (1808—1877), О. Лазаревським (1834—1902), Д. Багалієм (1857—1932) та іншими членами Київської археографічної комісії, заснованої у 1843, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (з початку 1870-х років), Товариства Несторалітописця (з 1876 р.), Історико-філологічного товариства у Харкові (з 1876 р.) та інших наукових центрів українських губерній.

Зусиллями О. Строніна (1826-1889), К. Ганкевича (1842-1924), Ф. Вовка (1847—1918), В. Липинського (1882—1931), як і згадуваних вище М. Драгоманова, М. Туган-Барановського, Б. Кістяківського, М. Ковалевського та ін., під впливом О. Конта, Г. Спенсера, А. де Токвіля, К. Маркса, згодом — Е. Дюркгейма, В. Віндельбанда, В. Парето, Г. Ріккєрта, Г. Зіммеля, М. Вебера народжувались українська політична і генетична соціологія, соціологія права, державотворення, політична антропологія, політична економія, а О. Потебні (1835—1891), Д. Овсяника-Куликовського (1853—1920), М. Сумцова (1859—1922), які спирались на теорії В. Гумбольдта та Г. Льотце — українська політична психологія, характерологія, філософія мови тощо.

Мабуть, найвидатнішим українським філософом ХІХ ст. можна вважати П. Юркевича (1827—1894) — вчителя одного з найвідоміших російських мислителів В. Соловйова. Коріння вчення П. Юркевича сягають у давньогрецький (від Платона), середньовічно-європейський ірраціоналістичний (Д. Берклі і Д. Юм) та вітчизняний (Г. Сковорода) ґрунт. Для подальшого розвитку конституційних теорій особливе значення мали роздуми мислителя про "людське серце", найвищу цінність людини і її духовного життя, викладені у працях "Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия", "Из наук о человеческом духе", "Доказательства бытия Божия" та ін.

Наступна хвиля національної конституційної думки викликана бурхливими революційними подіями початку ХХ ст., коли у Російській імперії з'явилося багато конституційних проектів. Але лише дехто з авторів (С. Фортунатов, М. Ковалевський) виступали за перебудову багатонаціональної Росії на федеративних засадах на зразок США, а більшість (П. Мілюков, П. Струве, С. Муромцев, О. Шингарьов та ін.), що об'єдналась у Конституційно-демократичну партію (кадети), аж до лютого 1917 р. виступали за унітарну конституційну монархію з наданням свободи національним мовам, права на національне культурне самовизначення, але у складі єдиної і неподільної Росії.

Ось чому виступ у цей час видатного українського мислителя і майбутнього державного діяча М. Грушевського (1866—1934) з власним проектом конституційної перебудови імперії виявився досить актуальним. Головні конституційні ідеї вченого: децентралізація держави з наданням місцям широкої національної чи територіальної автономії; парламентське правління без застосування прямих виборів до законодавчого органу; розподіл влади не лише за класичною горизонтальною схемою (законодавча, виконавча, судова), а й по вертикалі: у регіонах вся повнота влади належить обраним шляхом усезагального, прямого, безпосереднього і таємного голосування національно-територіальним сеймам, у центрі — парламенту, сформованому сеймом (один депутат від чотирьох членів сейму); чітке визначення державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини і громадянина.

Водночас було оприлюднено і конституційний проект Братства тарасівців, автором якого вважається харківський адвокат М. Міхновський (1873—1924). Його думки впливали з конституційних ідей М. Драгоманова, але мали і суттєві відмінності. По-перше, він бачив Україну цілком самостійною і про Росію навіть не згадував. По-друге, на пріоритетному місці у М. Драгоманова стояли проблеми соціальні, а у М. Міхновського — національні, хоча й він не обходив питання націоналізації землі: від землеробів-українців вона викуплялась, а від землеробів-чужинців — відбиралась безплатно, приватна власність на землю скасовувалась, і вона вважалась скарбом Всеукраїнської спілки. По-третє, у суспільстві М. Драгоманова чужинці отримували однакові права з українцями і жодних ущемлень щодо них не допускалось. По-четверте, у державі М. Міхновського значно меншим виглядало коло прав і свобод людини і

громадянина. По-п'яте, корпус виборців за конституцією М. Драгоманова був набагато більшим, ніж у М. Міхновського, оскільки не встановлювалось ніяких цenzів осідлості і значно меншим виявився віковий ценз. По-шосте, М. Драгоманов чітко окреслював компетенцію місцевого самоврядування, а центральної влади — лише у загальних рисах; М. Міхновський зробив це навпаки. І останнє: для М. Драгоманова на першому місці стоять інтереси людини і громадянина, для М. Міхновського — інтереси держави і української нації.

Незважаючи на такі й інші відмінності, конституційні ідеї як М. Драгоманова, так і М. Міхновського знайшли втілення в державотворчій практиці УНР і сучасної незалежної України. З Основного Закону М. Міхновського УНР, скажімо, запозичила ідею адміністративного поділу України на землі, скасування приватної власності на сільськогосподарські угіддя, станового поділу людей, недоторканості особистості, її мешкання, листування, принципи судочинства, відсутності постійного війська і виконання його функцій міліцейськими силами, а сучасна Україна — національні кольори прапору, ідеї президентської республіки, означення в Основному Законі низки конституційних нормативних актів тощо.

Загалом же конституційна практика періоду визвольних змагань 1917—1920 рр. не збагатила український конституціоналізм жодною діючою небільшовицькою конституцією України як цілісним юридичним актом. Було прийнято чимало нормативних документів конституційного характеру — Універсали Центральної ради, її закони про вибори, про основи тимчасового управління в Україні, про громадянство, про герб і прапор, про новий адміністративний поділ України, про суд і судочинство; Закони про тимчасовий державний устрій України П. Скоропадського, гетьманські ухвали про цензові вибори, впровадження нової системи місцевого управління, громадянство, Державний сенат; Статут Української Національної Ради ЗУНР, її прокламації, тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель, закон про Виділ Української Національної Ради; декларації і універсали Директорії, інші її акти, аналогічні актам Центральної ради, тощо.

Що ж до Конституції УНР, ухваленої 29 квітня 1918 р., то вона, відповідаючи за змістом основним законам європейських і американських держав, по-суті, теж була "октройованою", оскільки приймалась на засіданні Малої ради, тобто верхівкою ЦР, не діяла

жодного дня і до того ж відразу була грубо порушена обранням президента УНР, про якого у Конституції навіть не згадувалось. Відповідні конституційні проекти за доби П. Скоропадського переписувались, як свідчать архіви, з російських аналогів початку ХХ ст. і офіційно не розглядались. Закони Директорії про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР та про Державну Раду УНР спіткала така ж доля, як і Конституцію УНР 1918 р.: вони були затверджені за кілька днів до офіційного складання повноважень самою Директорією.

Але всі ці документи разом з проектами Основного державного закону УНР, розробленого урядовою комісією, створеною у серпні 1920 р. на чолі з А. Ніковським, проектами конституцій О. Ейхельмана, С. Дністрянського та ін., мають вважатися складовою частиною скарбниці національної конституційної думки.

5. УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ КОНСТИТУЦІЇ

Першим українським діючим Основним Законом стала Конституція УСРР, ухвалена у березні 1919 р. Цінність її полягає у тому, що до утворення СРСР вона була справді основним законом відносно незалежної, "напівсуверенної" України. У загальних положеннях Конституція представляла УСРР як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбільшого селянства над їх споконвічними експлуататорами — капіталістами й поміщиками. Завданням диктатури визначалось здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, після чого диктатура, а слідом за нею і держава мали зникнути, поступившись місцем вільним формам гуртожитку. Проголошувалось скасування приватної власності, влада робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів тільки для трудового народу. Збройний захист завоювань соціалістичної революції покладався теж лише на трудовий елемент країни. Радянська Україна заявляла про братерську солідарність з усіма радянськими республіками і про свою готовність увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки.

Влада трудящих мала здійснюватись Радами робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Її центральними ор-

ганами вважались Всеукраїнський з'їзд таких рад, ВУЦВК та РНК, у компетенції яких перебували всі питання загальнодержавного значення, тобто затвердження, зміни і доповнення до Конституції, встановлення і зміна кордонів, зносини з іноземними державами, оголошення війни і укладання миру, встановлення основ організації збройних сил, загальне керівництво внутрішньою політикою, цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, встановлення основ соціалістичного будівництва у галузі народного господарства, завідування грошовою системою і організація фінансового господарства республіки. З'їзди мали скликатися не менш двох разів на рік.

До виключної компетенції ВУЦВК віддавалось формування РНК, питання про кордони, зовнішні стосунки, збройні сили, визначення напрямків розвитку народного господарства та деякі інші. РНК складалась з голови і народних комісарів — завідуючих особливими відділами ВУЦВК та деяких інших осіб, призначених ВУЦВК, і діяла за повноваженнями, наданими їй ВУЦВК. На місцях органами радянської влади вважались з'їзди губернських, повітових та волосних Рад, міські і сільські Ради та створені ними виконкоми. Правом обирати і бути обраними до рад користувались незалежно від віросповідання, національності, статі громадяни УСРР, яким виповнилось 18 років, але ні в якому разі не ті, що застосовують найману працю, існують на нетрудові прибутки, приватні торгівці, торгові та комерційні посередники, ченці і служителі церков та релігійних культів, колишні поліцейські і жандарми, засуджені за вироком суду, душевнохворі та божевільні.

До Конституції як окремий розділ включалась Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу, тобто пристосований до УСРР текст Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, затвердженої петроградським ВЦВК 3 січня і 111 Всеросійським з'їздом Рад 18 січня 1918 р. Вона закріплювала принципи повновладдя трудящих, скасовувала приватну власність і експлуатацію людини людиною, запроваджувала робітничий контроль, націоналізацію промисловості, транспорту, банків, озброєння трудящих, трудову повинність, федеративний устрій Радянської держави на принципах вільного самовизначення націй.

Згодом до Конституції вносились значні зміни, особливо після утворення СРСР, а 15 травня 1929 р. її замінила нова Конституція УСРР, затверджена XI Всеукраїнським з'їздом Рад. Вона складалась

з п'яти розділів: 1) Загальні положення; 2) Про устрій Радянської влади; 3) Про виборчі права; 4) Про бюджет Української СРР; 5) Про герб, прапор і столицю Української СРР. Перший розділ — це дещо перероблений текст Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, взятий з Конституції УСРР 1919 р. УСРР проголошувалась соціалістичною державою робітників і селян. Принципове значення мали статті 2 і 3, де УСРР заявляла про входження до СРСР і визначала за собою такі права: а) ухвалення власної Конституції, яка буде відповідати Конституції СРСР; б) територіальне верховенство; в) створення власних органів державної влади і державного управління; г) прийняття до громадянства Української РСР на основі єдності радянського громадянства; д) обрання повноважних представників України до Ради національностей ЦВК Союзу РСР та делегатів на Всесоюзний з'їзд Рад; є) здійснення законодавства і управління у межах своїх повноважень; ж) право на законодавчу ініціативу у вищих органах СРСР. Конституція на найвищому рівні закріплювала принцип верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства, що перетворювало проголошений суверенітет у політичний міф.

Центральними органами влади в УСРР, як і за Конституцією 1919 р., залишались Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, ВУЦВК та РНК. Якщо за попередньою Конституцією з'їзди скликалися двічі на рік, то тепер один раз на 2 роки. Сесії ВУЦВК мали скликатися тричі на рік. Новим була поява серед вищих органів владування Президії ВУЦВК, до компетенції якої належало видання декретів, постанов та розпоряджень і затвердження декретів та постанов Раднаркому УСРР. Президія отримувала право законодавчої ініціативи у вищих органах влади СРСР, скасування будь-яких рішень РНК і наркоматів УСРР та окружних виконкомів. Місцевими органами влади вважались окружні і районні з'їзди Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, які збирались один раз на рік, та їх виконкоми, які теж створювали президії.

Щодо прав і свобод людини, то вони проголошувались, як і раніше, лише для трудящого люду. Конституція акцентувала на недопустимості пригнічення чи обмеження рівноправ'я національних меншин на території УСРР, можливість користуватися всім рідною мовою, створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Конституційно закріплювалось входження

до складу УСРР Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки.

Дія Конституції УСРР 1929 р. припинялась з прийняттям Конституції УРСР 1937 р., розробленою у відповідності з Конституцією СРСР 1936 р. комісією у складі Г. Петровського, С. Косіора, П. Постишева, В. Затонського, П. Любченка, Й. Якірата ін. і затвердженою Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом Рад 30 січня 1937 р. У 13 главах і 146 статтях Основного Закону закріплювались суспільний устрій, державний устрій, вищі органи державної влади УРСР та Молдавської АРСР, місцеві органи державної влади, бюджет УРСР, організація суду і прокуратури, основні права і обов'язки громадян, виборча система, герб, прапор, столиця, порядок внесення змін до Конституції.

Новий Основний Закон проголошував перемогу соціалізму, непорушність соціалістичних виробничих відносин, морально-політичну єдність українського народу. УРСР віднині вважалась соціалістичною державою робітників і селян, де вся влада належить трудящим міста і села в уособленні Рад депутатів трудящих. Вся глава про суспільний устрій майже повністю відтворювала відповідні положення Конституції СРСР 1936 р. Економічною основою УРСР проголошувалась соціалістична власність у формі державної та колгоспно-кооперативної власності і соціалістична система господарства, яка спрямовувалась на втілення принципів "хто не працює, той не їсть" та "від кожного по здібностям, кожному — за його працю".

Вищим органом державної влади ставала Верховна Рада УРСР, до компетенції якої відносились затвердження народногосподарських планів і державного бюджету, керівництво всіма галузями народного господарства і соціально-культурного розвитку, встановлення у відповідності із законодавством Союзу РСР місцевих податків, зборів і неподаткових доходів, законодавство про працю, організація суду, надання прав громадянства УРСР тощо. У період між сесіями Верховної Ради її функції покладались на Президію, яка видавала укази, тлумачила закони республіки, контролювала роботу уряду, скасовувала рішення обласних рад у разі невідповідності їх законам, скликала сесії Верховної Ради, могла проводити референдуми, присвоювала почесні звання республіки, користувалась правом помилування.

Верховна Рада створювала уряд республіки — Раду народних комісарів як вищий виконавчий і розпорядчий орган державної

влади. РНК здійснювала керівництво народними комісаріатами республіки та іншими підпорядкованими їй інституціями, об'єднувала і спрямовувала діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, вживала заходи до виконання народногосподарчих планів, державного і місцевого бюджету, до забезпечення громадського спокою, захисту інтересів держави, охорони прав громадян, контролювала діяльність РНК Молдавської АРСР та обласних виконкомів.

На місцях функції державного управління мали виконувати обласні, міські, районні, сільські та селищні Ради народних депутатів і їх виконкоми. Ради всіх рівнів мали тепер обиратися тасмним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Конституція вперше визначала порядок творення судових і прокурорських органів і головні принципи їх діяльності, що було ширмою в умовах безпрецедентного розгулу беззаконня і масових репресій. Це ж саме можна сказати і щодо статей, які проголошували найширші демократичні права і свободи людини.

Стрижем всіх трьох стисло охарактеризованих конституцій Радянської України був принцип диктатури пролетаріату, витлумачений на практиці сталінським тоталітарним режимом так, що насильницька її функція майже завжди ставала превалюючою. З самого початку це виявилось у політиці воєнного комунізму, згодом — у жорстокому червоному терорі та громадянській війні. Після короткочасної неповської відлиги на кілька десятиліть знову взяло гору сталінське трактування диктатури пролетаріату, його думка про посилення класової боротьби по мірі просування до соціалізму, його адміністративно-командна, державно-казарменна модель. Гасло диктатури пролетаріату стало кривавим мечем у руках правлячої еліти, засобом варварського терору проти власного народу, перетворило таку диктатуру у безмежне панування партійної верхівки, корито для партдержноменклатури. В результаті жорстоких репресій загинули чи були безвинно кинуті за ґрати мільйони людей.

У зв'язку з цим від гасла диктатури пролетаріату стали відмежовуватись не лише соціал-демократи, а й комуністичні і робітничі партії, які підтримували зв'язки з КПРС. Під таким тиском остання у період "хрущовської відлиги" проголосила, що диктатура пролетаріату виконала свої функції і перестала бути необхідною в Радянському Союзі. Ось чому чергова Конституція СРСР 1977 р., як і четверта Конституція УРСР, ухвалена на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради 20 квітня 1978 р., стали іменуватись загальнонародними.

Остання українська радянська конституція у вступній частині і 10 розділах, що поділялись на 19 глав і 171 статтю, визначала політичну і економічну систему республіки, основні напрямки її соціального і культурного розвитку, зовнішньополітичної діяльності, рівноправність громадян, права і обов'язки особистості, національно-державний і адміністративний устрій, компетенцію Рад народних депутатів, їх систему, статус народних депутатів, функції найвищих органів державної влади і управління — Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР, принципи діяльності місцевих органів, основи державного планового регулювання соціально-економічного розвитку, формування державного бюджету, систему правосуддя, державного арбітражу і прокуратури, герб, прапор, гімн і столицю республіки, межі дії і порядок зміни Основного Закону.

Конституція наголошувала, що УРСР є соціалістичною загальнонародною державою, котра виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих будь-яких національностей. Особливий акцент робився на керівній і спрямовуючій ролі Комуністичної партії, котра ставала ядром всієї політичної системи, державних і громадських організацій. Як і у попередніх конституціях, підкреслювалось, що УРСР є суверенна радянська соціалістична держава, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення економічної і політичної єдності, гарантування безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу на основі добровільності і рівноправності разом з іншими радянськими соціалістичними республіками входить до складу Союзу РСР. Стрижневим принципом державного будівництва залишався демократичний централізм, а державною ідеологією — марксизм-ленінізм. Серед громадських організацій провідне місце віддавалось професійним спілкам і комсомолу. Підкреслювалась важлива роль у суспільному житті трудових колективів. Основним напрямком розвитку політичної системи проголошувалось подальше розгортання соціалістичної демократії, активна участь громадян у державно-громадських справах, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності.

Основу економічної системи становила соціалістична власність на засоби виробництва, а найвищою метою останнього вважалось найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Вся економіка УРСР належала до єдиного союзного на-

родногосподарського комплексу. Соціальною основою УРСР мав стати союз робітників, селян та інтелігенції.

За республікою формально залишались права вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками і навіть право вільного виходу з СРСР. Але ст. 73 Конституції СРСР 1977 р. всі найважливіші питання життєдіяльності державного організму виключала з компетенції УРСР та інших союзних республік.

Стосовно ж повноважень, які належали Україні (прийняття конституції, внесення до неї змін і забезпечення контролю за її додержанням, законодавство республіки, охорона державного порядку, прав і свобод громадян, організація та діяльність республіканських і місцевих органів влади і управління, керівництво економікою УРСР, використання і охорона природних ресурсів, планування економічного і соціального розвитку та бюджету, управління житловим і комунальним господарством, торгівлю і громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням, житловим будівництвом і благоустроєм населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом, встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами, охорона навколишнього середовища, управління освітою, культурними і науковими установами, соціальним забезпеченням та деякі інші), то й вони не могли вирішуватись без дозволу ЦК КПРС.

За категоріями сталінізму, голодоморів та сучасного "демократичного войовничого антикомунізму" не слід забувати й про те, що саме з Конституцією України 1978 р. вона здобула вже дійсну, а не фіктивну, удавану незалежність, була визнана більш як 150 державами планети, стала членом Ради Європи та ОБСЄ, приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи, тобто увійшла до світового співтовариства як суверенний, шанований і надійний партнер.

6. НОВІТНІЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Процес творення нового Основного Закону нашої держави, що супроводжувався низкою суттєвих змін і доповнень до Конституції 1978 р., розпочався 16 липня 1990 р. Того дня Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Декларація стверджувала сучасну назву держави — Україна, вводила до офіційного легітимного обігу категорії "національна держава", "національна державність", підкреслювала приналежність до народу України — єдиного джерела державної влади — громадян усіх національностей, констатувала верховенство Конституції і законів республіки на своїй території, розмежовувала владу на законодавчу, виконавчу і судову, гарантувала громадянам рівність перед законом, права і свободи, передбачені як Конституцією УРСР, так і нормами міжнародного права, територіальне верховенство і недоторканість кордонів, економічну самостійність і захист усіх форм власності, економічну безпеку і національно-культурне відродження українського народу. Проголошуючи про свій намір стати у майбутньому нейтральною державою, Україна заявила про своє право на власні збройні сили, внутрішні війська і органи державної безпеки, безпосередні і рівноправні стосунки з іншими учасниками міжнародного спілкування, визнавала пріоритети загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права над внутрішнім правовим простором.

У той же час непорушним зберігався принцип подвійного громадянства — УРСР і СРСР, виявлялась готовність ухвалити новий союзний договір, а відносини Української РСР з іншими радянськими республіками передбачалось будувати на основі угод, ухвалених з дотриманням засад рівноправ'я, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. Так і не вирішеними залишаються і до сьогодні закріплені у Декларації наміри України щодо вилучення своєї долі з загальносоюзного багатства, зокрема з алмазного, валютного, золотого запасу. Але головне у документі те, що він мав стати основою для нової Конституції і нового законодавства України.

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада затвердила склад першої Конституційної комісії як органу парламенту і під проводом Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука. Роботу цієї Комісії (після обрання Л. М. Кравчука Президентом України її співголовою став ще й І. С. Плющ) можна умовно поділити на два відрізки: період активної праці (до жовтня 1993 р.) і період формального існування (до 10 листопада 1994 р.). У середині першого періоду чітко виокремлюються ще кілька етапів, пов'язаних з такими резонансними подіями, як референдум СРСР 17 березня 1991 р., проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р., Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., всенародне обговорен-

ня першого варіанту Конституції (15 липня — 1 грудня 1992 р.) і поява другого її варіанту 26 жовтня 1993 р.

На референдумі СРСР 25,2 млн. громадян України (80,2% від тих, хто отримав бюлетені) висловились за входження УРСР до складу Союзу радянських суверенних держав на засадах розглянутої вище Декларації, а 22,1 млн. (70,16%) — за збереження СРСР. І хоч останній показник став найнижчим серед 15 союзних і 20 автономних республік колишнього Радянського Союзу, волю половини населення і переважної більшості його дорослої частини не можна було не враховувати при розробці концепції майбутнього Основного Закону. Але радикалізм депутатів Верховної Ради при обговоренні концепції виявився набагато відмінним ніж суспільства загалом. Скажімо, у травні 1991 р. за входження України до Союзу суверенних радянських республік проголосувало менше половини складу Верховної Ради — 217 чоловік, а за Союз Радянських Соціалістичних Республік — лише 86 депутатів. Не дійшли згоди навіть щодо назви майбутньої Конституції. У зв'язку з цим було вирішено винести це питання на всенародний референдум, а поки що затвердити робочу назву "Конституція України".

Та все ж, незважаючи на гостру політичну боротьбу, 19 червня 1991 р. Верховна Рада схвалила Концепцію нової Конституції України, що стало визначною віхою у конституційному становленні держави. Тут були сформульовані стрижневі методологічні принципи найновішого українського конституціоналізму, зокрема про те, що Конституція України мала ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1996 р., на ідеалі правової держави, на соціалістичному виборі народу, що найвищою соціальною цінністю в Україні стає людина, її права та свободи, що в молодій державі формується громадянське суспільство, засноване на принципах соціальної справедливості і пріоритету особи над державою, що Конституція є стабільний (жорсткий) юридичний документ з нормами прямої дії тощо. Формою державного правління проголошувалась президентська республіка, державного устрою — унітаризм, основою державного ладу — економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, самоврядування. Щодо Союзу суверенних держав, то Україна залишала за собою право самостійно вирішувати це питання відповідно до волі народу. Вперше заявлялось про намір створити Конституційний Суд з широкими повноваженнями.

Водночас розроблялись альтернативні конституційні проекти рядом наукових закладів і політичних партій. Найбільшого розголосу тоді набули проекти концепції Основного Закону, відпрацьовані в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького АН УРСР, Українській юридичній академії ім. Ф. Е. Держинського, Київській вищій школі МВС СРСР та деяких інших наукових інституціях. У травні та на початку серпня 1991 р. у порядку законодавчої ініціативи їх було внесено на розгляд Верховної Ради від імені ЦК Компартії України.

Та розгляду у парламенті зазначених альтернативних проектів не судилось відбутися: у процес вітчизняного державотворення і конституційного становлення владно вторглися бурхливі події серпня 1991 р. З одного боку, вони, безперечно, сприяли прискоренню виходу самостійної України на світову арену, з іншого, вони перервали відносно демократичний шлях поступового, "цивілізованого" розходження колишніх союзних республік і стали поштовхом численних кривавих сутичок і навіть братовбивчих війн на терені колишнього СРСР, поклали початок нічим не виправданому стрімкому економічному занепаду, появи авторитаристських тенденцій. Війн, на щастя, Україні поки що вдалось уникнути, але всі інші названі наслідки діяльності цілковито zdegradованої верхівки КПРС і КПУ вона відчуватиме ще довго.

24 серпня 1991 г. Верховна Рада, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної української держави — України. В одному пункті Акт незалежності повторював положення Декларації про неподільність і недоторканість території України, а в іншому — фіксував суттєві зрушення: Декларація стверджувала лише верховенство Конституції і законів УРСР на своїй території, а Акт наголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Ще далі у цьому напрямку пішов закон "Про правонаступництво України", ухвалений 12 вересня 1991 р. До прийняття нової Конституції він визнавав дію Основного Закону УРСР 1978 р., перетворював Верховну Раду УРСР на Верховну Раду України, встановлював кордони, надавав права громадянства всім особам, що постійно мешкали на території України за станом на 24 серпня 1991 р.

Ще одна визначна подія на шляху конституційного становлення України відбулась 1 грудня 1991 р. У цей день на всеукраїнському

референдумі 28,8 млн. громадян або 90,32% з тих, хто взяв участь у голосуванні (31,9 млн. з 37,9 млн., що мали право на участь у референдумі), підтвердили Акт проголошення незалежності. На цій підставі 5 грудня 1991 р. Україна першою з колишніх союзних республік заявила, що вважає стосовно себе Договір 1922 р. про утворення Союзу РСР недійсним і недіючим. Остання крапка на 69-літньому існуванні СРСР через кілька днів — 8 грудня — була поставлена у Біловезькій Пущі вищими посадовими особами Російської Федерації, Білорусії і щойно обраним Президентом України Л. Кравчуком.

Конституційний процес тепер тривав у зовсім інших правових і політичних умовах, найпомітніший відбиток на які наклала боротьба за повноваження між Президентом і Верховною Радою, навколо форм державного правління, соціально-економічного устрою, статусу Криму та інших територій, місцевих органів державного управління і самоврядування, Рад народних депутатів, символів України, шляхів прийняття Основного Закону тощо. Паралельно з суперечками при розробці проекту нової Конституції тривав процес зміни Основного Закону 1978 р., особливо у розділах і статтях, що стосувались компетенції законодавців, вищих і місцевих органів виконавчої влади. Поступово набирала сили і тенденція до все більшого відступу від положень Декларації від 16 липня 1990 р. і схильності розробників проекту нової Конституції лише до Акту проголошення незалежності.

1 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила постанову про винесення проекту Конституції України 1 листопада 1992 р. на всенародне обговорення. Документ розглядався на сесіях Рад народних депутатів всіх рівнів, політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями, організаціями, рухами, трудовими колективами. Загалом в обговоренні взяли участь понад 180 тис. громадян. До Конституційної комісії Верховної Ради надійшло 47320 пропозицій і зауважень, узагальнених на 5 тисячах сторінок. Кожна восьма пропозиція була врахована при доопрацюванні проекту Основного Закону: з'явилося 30 нових статей, 188 були суттєво змінені, а 48 статей вилучені зовсім. Результатом всенародного обговорення і напруженої праці Конституційної комісії став черговий проект Основного Закону в редакції від 26 жовтня 1993 р.

Однак ці два проекти різні політичні сили сприйняли по-своєму: одні погоджувались з ними повністю і навіть визнавали їх відпо-

відними світовим стандартам, другі критикували конструктивно, треті розбивали їх вщент, четверті суттєво доповнювали або вносили власні альтернативні проекти, п'яті змінювали формулювання тих чи інших норм, шості відкидали все геть. Досить нагадати, що негативна оцінка проекту від 1 липня 1992 р. у цілому була висловлена 7 обласними, 51 міською, районною і сільською Радами, 16 об'єднаннями громадян. Та значний внесок у вітчизняну конституційну думку і практику, у конституційне становлення України був незаперечним. Хід обговорення і самі варіанти Основного Закону збуджували суспільне політико-правове мислення, залучали до процесів правотворення десятки тисяч людей, сотні українських і зарубіжних фахівців, сприяли громадській апробації часто протилежних конституційних ідей і конкретних норм, шляхів конституційного регулювання тощо.

Завдяки зазначеним проектам Україна поставала в очах світового співтовариства як демократична правова соціальна держава, конституційний лад якої ґрунтується на визнанні прав людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритеті її прав і свобод. Стверджувались принципи народовладдя, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, визнання і гарантування місцевого самоврядування, загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, верховенства права, задоволення національно-культурних і мовних потреб, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, соціально-орієнтованої ринкової економіки, пріоритету загальнолюдських цінностей, миролюбної зовнішньої політики тощо. Здійснення прав громадян мало відбуватися за принципом "дозволене все, що не заборонене законом", а повноважень державних органів і посадових осіб — за принципом "дозволене лише те, що визначене законом". Глибинна суть молоді держави характеризувалась ще й закладеною у проектах Конституції республіканською парламентсько-президентською моделлю державного правління, унормуванням на рівні областей, по суті, адміністративної автономії на засадах децентралізації влади, сільського і міського самоврядування і т. ін.

Та, на жаль, проект Конституції від 26 жовтня 1993 р. став не новою хвилею конституційного процесу, а, навпаки, майже повного його занепаду.

Більше року політичні баталії, пов'язані з новими виборами, відсували питання Конституції на задній план: старе і нове керівне

ядро держави, як і новообраний парламент, робили вигляд, що такої проблеми не існує. Правда, кандидати в президенти і в народні депутати, вловлюючи настрої громадськості, торкалися цих проблем у передвиборних платформах, вносились періодично зміни до Конституції 1978 р., проводились наукові конференції, публікувались відповідні статті у пресі.

Новий імпульс конституційному становленню України мала надати Конституційна комісія, створена 10 листопада 1994 р., яка, на відміну від попередньої, була вже не органом Верховної Ради, а тимчасовою загальнодержавною комісією. До речі, це було явним порушенням діючої Конституції, яка відносила ухвалення Основного Закону виключно до повноважень Верховної Ради. До складу Комісії увійшли 15 народних депутатів, 15 осіб, призначених Президентом, голова Конституційного Суду, по два представники — від Верховного і Вищого арбітражного судів та Генеральної прокуратури, один — від Автономної Республіки Крим, секретар комісії та два її співголови — Л. Кучма і О. Мороз. Відновились засідання Конституційної комісії, були затверджені її секції з загальних засад конституційного устрою, з прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, з проблем громадянського суспільства і держави, з проблем законодавчої, виконавчої і судової влади, з територіального устрою і територіальної організації влади. До роботи секцій залучались наукові експерти з Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київського університету ім. Т. Шевченка, Українського інституту міжнародних відносин та ін.

Незважаючи на те що Конституційна комісія розпочала діяльність вже на досить міцному, напрацьованому у 1991 — 1993 рр. фундаменті, робота її точилась досить мляво. Це обумовлювалось насамперед тим, що і у новообраній Верховній Раді співвідношення політичних сил не давало можливості жодній з них взяти на себе відповідальність за прийняття Основного Закону. Суттєвим упущенням законодавців виявилось і те, що вони не взяли до уваги не лише попередні напрацювання, а й офіційні рішення парламенту щодо концепцій майбутньої Конституції, змусивши Комісію знову розпочинати свою діяльність з тривалих суперечок про преамбулу, принципи, засади і т. ін. Активність же науковців, низки політичних партій, окремих ініціаторів у цьому напрямку не вщухала. З'явилися проекти нової Конституції України, розроблені Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, фракцією комуністів у

Верховній Раді, Всеукраїнським товариством "Прометей", Союзом жінок-трудівниць "За майбутнє дітей України", Християнсько-демократичною партією, Конгресом українських націоналістів тощо.

В Академії правових наук України з самого початку висловлювались пропозиції ухвалити на першому етапові закони про владу, про основи конституційного устрою, Декларацію прав людини і громадянина, Тимчасовий Основний Закон, а вже потім готувати проект Конституції. Такі обгрунтовані ініціативи спочатку були підтримані Л. Кравчуком. Згодом, у ситуації зростаючого політичного протистояння законодавчої (в уособленні О. Мороза) та виконавчої (в уособленні Л. Кучми) гілок влади, за відсутності так і не сформованого (майже з початку 1992 р.) Конституційного Суду України і надзвичайної слабкості судової влади взагалі, в умовах загострення економічної кризи, катастрофічного зубожіння людей, суцільної криміналізації суспільства і т. ін., ідеї негайного прийняття закону про владу (у президентському варіанті він іменувався Конституційним законом про владу і місцеве самоврядування) по суті торпедували конституційний процес, що й без того був різко загальмований виборчими баталіями 1994 р. Та й підхід до реалізації ідеї був різним: одні політичні сили прагнули через закон суттєво зміцнити виконавчу гілку влади, побудувати жорстку президентську вертикаль, а інші — залишити Президенту України мало чи не повноваження королеви Великобританії, або ж зовсім ліквідувати цей інститут.

У парламенті, зрештою, гору взяло праве, пропрезидентське настроєне крило.

У червні 1995 р. було підписано Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Збуривши чергові величезні політичні хвилі, розколовши суспільство, знову відкинувши конституційний процес майже до його початкової стадії, договір довів свою надуманість і повну неідедатність.

Певною мірою все це спонукало до активізації Конституційну комісію, яка 24 листопада 1995 р. 17 голосами (з 40 членів) підтримала пропозицію Л. Кучми про ухвалення за основу підготовленого на той час робочою групою проекту Конституції України і утворила нову робочу групу вже з членів Комісії (4 — від Верховної Ради, 4 — від Президента і 2 — від судової влади) для доопрацювання

проекту. Таке голосування свідчить про неоднозначну оцінку документу, при розробці якого гору знову таки брали прихильники так званого президенталізму. Спроби парламенту у вересні 1995 р. повернути хід роботи Конституційної комісії у русло концепції нової Конституції від 19 червня 1991 р. (з необхідними змінами) успіху не мали. Про зафіксовану у Конституційному договорі прерогативу парламенту приймати Основний Закон та винесення узгодженого між сторонами договору його тексту на всеукраїнський референдум вже мало хто згадував.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила і передала на розгляд Верховної Ради ще один проект Конституції України. Після досить напруженої праці Тимчасової спеціальної комісії 28 травня розпочалось, а 4 червня завершилось перше читання. Рівно через два тижні розгляд проекту було продовжено вже у другому читанні.

Слід підкреслити, що ці три місяці, які передували прийняттю Конституції України, у черговий раз виявились періодом найгострішого політичного протистояння Президента і значної частини депутатів Верховної Ради. Інколи воно виходило за рамки того, що називається цивілізованою боротьбою, штучно розпалювалося часто "закулісними", але досить впливовими політиками. Проект Робочої групи від 11 березня 1996 р. опублікований навіть без численних зауважень і пропозицій членів Конституційної комісії, як і в недалекому минулому, "повністю і одностайно схвалювався" на сесіях Рад, зборах трудових колективів, сходах громадян.

Наприкінці червня політична напруга досягла апогею, вершиною якого став Указ Президента про винесення 25 вересня 1996 р. на всеукраїнський референдум саме варіанту Основного Закону у редакції Робочої групи від 11 березня 1996 р. Як відповідь на своєрідний виклик Верховна Рада відразу приймає безпрецедентне рішення: працювати у режимі одного засідання доти, поки робота над проектом Конституції не буде завершена. 28 червня 1996 р. о 9 годині 18 хвилин після 24 годин безперервної роботи 321 голосом проти 45 (утримались — 12, не голосували — 17) Верховна Рада прийняла і ввела в дію нову Конституцію України. Так завершився черговий етап багатоскладного найновішого конституційного процесу у суверенній Україні — етап підготовки тексту Основного Закону, дискусій навколо нього і ухвалення Верховною Радою. Але конституційний процес у цілому тільки набирає сили: попереду прийняття десятків органічних та інших законів.

ВИСНОВКИ

Отже, історія Конституції України, що з самого початку усотує всю скарбницю світової політико-правової думки, загально визнані і перевірені міжнародні стандарти демократичного конституціоналізму та базується на власному національному ґрунті, охоплює довготривалий тисячолітній процес зародження, визрівання і розвитку вітчизняного конституціоналізму як теорії і практики. Дещо умовно цей процес можна поділити на кілька періодів.

Перший з них сягає своїм корінням сивої давнини звичаєвого права пращурів українства, набуває злету у протиконституційній думці, право- і державотворчій практиці Київської Русі, Галицько-Волинського та інших князівств, втілюється у договорах (уставах) або княжому праві, зокрема, у договорах Русі з Візантією, Руській Правді, церковних статутах, рядах, рішеннях снемів та боярських рад, різнобарвних проповідях, "словах", посланнях, повчаннях, літописах священнослужителів і світських діячів. Далі цей етап характеризується поступовим уповільненням вітчизняного передконституційного мислення, занепадом багатьох державно-правових інституцій на українських землях, що, однак, не виключає окремих спалахів національної політико-правової думки і у XV—XVI ст. Йдеться, зокрема, про надання багатьом українським містам магдебурзького права, утворення воєводств, розвиток "шляхетської демократії", станових прав і привілеїв, поступове підвищення ролі законності, суду, зміцнення прав власності і власника, започаткування основ козацького суспільного устрою з елементами розподілу влади, республіканізму, народоправства, соборності, шанування природного і божественного права тощо. Досить згадати про твори Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Орловського, І. Вишенського, Христофора Філалета та ін., численні статті, привілеї, артикули цього періоду, Судебник Казимира 1468 р., "козацьку конституцію" Стефана Баторія 1579 р., про Литовські статuti XVI ст., які, маючи своїм джерелом Руську Правду, пережили і польсько-литовську, і гетьманську, і навіть післягетьманську добу.

Другий період історії Конституції України (XVII—XVIII ст.) став епохою творення "біблії українського конституціоналізму",

яка виявилась безпосередніми витоками вже новітньої національної конституційної думки. Мабуть, найхарактернішою ознакою цього періоду є зародження паростків національної державницької ідеї і поки що не зовсім вдалі спроби її втілення в діяльності численних українських гетьманів. Якщо фундатор раннього українського конституціоналізму як практик Б. Хмельницький низкою нормативних документів від Зборівського договору 1649 р. до Березневих статей 1654 р. започаткував визнання України у світовому співтоваристві, виборів для неї юридично визначені права для подальшого розвитку національного державотворення, то його наступники, керуючись переважно власними інтересами, про суверенітет України думали мало, без будь-якого чужеземного протекторату її навіть не уявляли і крок за кроком ці права втрачали. Це юридично зафіксовано у гетьманських статтях-конституціях — від Ю. Хмельницького до Д. Апостола. Щодо договорів і трактатів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи з Польщею, Портою, Швецією, пактів П. Орлика 1710 р. та деяких інших, то й їх не можна виключати з скарбниці національної конституційної думки і практики як утопічні варіанти визначення правового статусу України поза межами Російської імперії. Значний внесок у подальший розвиток української конституційної думки належить козацьким літописцям, М. Козачинському, Г. Сковороді, багатьом іншим вихованцям братських шкіл, Києво-Могилянської колегії (академії), Я. Козельському, С. Десницькому та іншим мислителям. Як практику ранній український конституціоналізм у XVII—XVIII ст. помітно збагатили гетьманські універсали, кодекси і збірники "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743), "Суд і розправа в правах малоросійських" (1750—1758), "Книга статут та інші права малоросійські" (1764), "Екстракт малоросійських прав" (1767), "Екстракт з указів, інструкцій та установ Правительствующого Сенату" (1796) тощо.

Третій період історії Конституції України охоплює XIX — початок XX ст. Умовно його започатковують "Історія Русів", "Зібрання малоросійських прав" (1807), перші масонські ложі, а далі він набирає сили у зв'язку з діяльністю українських декабристів, членів Кирило-Мефодіївського товариства, особливо Т. Шевченка і М. Костомарова, "Руської Трійці" і Головної Руської Ради на Наддністрянщині, з громадським рухом, розвитком демократичних народницьких, соціалістичних, консервативно-державницьких,

націоналістичних, анархічних, певною мірою, ліберальних та інших ідей.

Найголовнішими ознаками розглядуваного періоду є заснування і теоретичне обґрунтування М. Драгомановим та його учнями новітнього українського конституціоналізму, зародження і розвиток національної юридичної науки та освіти, поява українських правничих видань, низки конституційних проектів, політичних партій та їх програмних документів, де відбивались основи конституційного устрою, поступове визрівання (переважно на Слобожанщині і Наддніпрянщині) державницької ідеї, яка протягом XIX ст. еволюціонувала від "гуманного", "відроджувального" націоналізму через "центристичний", "національно-неусвідомлений" етап, помірковані і радикально-революційні програми народників і перетворилась на початку XX ст. у "войовничий" націоналізм з гаслами "Україна для українців". На межі XIX і XX віків стрижень націоналістичної думки переміщується у Західну Україну, яка до цього була лише "багном гнилеєм між країн Європи" (І. Франко). Важливо й те, що носіями найкращих зразків конституційного мислення у розглядуваній період виступили представники найбідніших, найбездоленіших верств населення, а панівна еліта українців виявила себе українофобами: на Заході вона швидко полонізувалась, у центрі і на Сході — спостерігався не менш інтенсивний процес перетворення багатіїв-українолюбців на москвофілів.

Зазначений період українського конституціоналізму на відміну від перших двох характеризується ще й злетом конституційної думки і практики на початку XX ст. Окрім низки конституційних проектів саме тоді народився легальний український парламентаризм, коли у травні 1906 р. понад 40 депутатів 1 Державної думи від українських земель створили Українську парламентську громаду на чолі з І. Шрагом. На жаль, ця група не встигла оприлюднити підготовану у той же час М. Грушевським Декларацію про автономію України. Через 11 років ідеї Декларації були втілені в Універсалах Центральної ради, унікальному, єдиному у світі законі про національно-персональну автономію, інших конституційних актах, Конституції УНР 1918 р., державотворчій практиці Центральної ради, Директорії, а в окремих положеннях — і Української держави П. Скоропадського.

Четвертий період історії Конституції України — це майже три чверті століття дії українських радянських конституцій 1919, 1929, 1937 та 1978 років. Сучасні спроби подати його у якихось чорних кольорах з криваво-багряним відтінком або викреслити зовсім з

історії українського народу не можуть бути виправданими. Так, були і безмежне панування партдержноменклатури, і жорстокі сталінські репресії, і голодомори, і пригнічення духовного життя людини, і її повне підпорядкування державі, і відкидання світового досвіду державотворення, і навіть заборона вживання категорії "конституціоналізм" тощо. Але й ці сім з половиною десятиліть залишили найвагоміший відбиток у національній конституційній думці і практиці та у державному будівництві. Не слід забувати, що саме за радянського періоду Малоросія стала справді Україною, а "черкаси" і "хохли" — українцями; що до складу України назавжди увійшли всі етнічні українські території — Східна Галичина, Північна Буковина, Південна Бессарабія, Закарпаття, значна частина Волині, Слобожанщини, а також Крим; що Україна стала не просто повноправним членом, а фундатором-засновником ООН; що було зроблено певний стрибок у розвитку економіки, науки, культури, освіти; що всі галузі народного господарства і соціально-культурної сфери забезпечувались висококваліфікованими кадрами та багато ін. Та й суверенітет, хоч і був удаваним, утопічним, але офіційно декларувався у всіх чотирьох радянських Конституціях УРСР, які ще й проголошували найдемократичніші норми щодо прав і свобод людини з необхідними гарантіями. На превеликий жаль, не всі ці конституційні положення виконувались на практиці, проте вони стали надбанням скарбниці загальнолюдської конституційної думки. П'ятий період історії Конституції України розпочався у процесі формування нової юридичної системи на межі 80 — 90-х років в ХХ ст. Найголовніші його ознаки: вступ нашої держави на шлях справжньої незалежності; бурхлива, навіть вибухова політизація населення у перші роки після ухвалення відповідної Декларації і майже такий самий різкий і раптовий його відхід до стану аполітичності; тяжка і тривала економічна криза; катастрофічне зубожіння більшості мешканців України на фоні штучного вирощування нового класу буржуазії (переважно кримінальної); нечуване зростання злочинності, захворюваності, смертності, падіння моралі; занедбаність науки, освіти, культури; відчайдушна боротьба за зверхність владування, у тому числі і між сучасними повноважними гілками влади; грубі порушення у ході такої боротьби діючої Конституції, що знайшло свій вияв в ухваленні, по суті, "антиконституційного" Конституційного договору 1995 р. тощо. Саме в таких тяжких умовах визначались призначення України як незалежної

держави, способи організації і здійснення нею влади, форми державного управління і державного устрою, розмежування законодавчої, виконавчої і судової гілок владування, організації місцевого самоуправління, демократичних виборів, функціонування правової системи, її спрямованості, взаємовідносини у ланцюжках "людина — суспільство — держава", "держава — світове співтовариство" та інші правові норми, зафіксовані у Конституції України 1996 р., що стала, мабуть, максимально можливим компромісом у сучасних екстремальних умовах. Ось чому новий Основний Закон України несе на собі відбиток часу, а разом з ним і чимало текстових вад і суперечностей.

Таким чином, є всі підстави вважати, що з прийняттям Конституції України 1996 р. п'ятий період історії українського конституціоналізму, звичайно, не закінчився, він триває і має знайти своє продовження як у розробці і ухваленні понад 50 конституційних законів, так і в поступовому удосконаленні тексту самої Конституції.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Роль загальнолюдської скарбниці у становленні державно-правових інституцій на землях русів	5
2. Вітчизняна параконституційна думка і практика (X-XV1 ст.)	9
3. Витоки українського конституціоналізму XVII-XVIII ст	14
4. Подальший розвиток національного конституційного мислення та спроби його втілення у державотворчі процеси у XIX — на початку XX ст.....	28
5. Українські радянські конституції.....	38
6. Новітній конституційний процес в Україні	44
Висновки	53

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Бібліотечка "Нова Конституція України"

МИРОНЕНКО Олександр Миколайович

ІСТОРІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Художній редактор *О. Ю. Гаркавенко*
Технічний редактор *М. С. Чабан*
Коректор *Л. Д. Прокопенко*

**Підп. до друку 26.08.97. Формат 60 х 84/16. Папір офс. Друк. офс.
Гарнітура «Тайме». Ум. друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 3,6. Тираж 5000 пр.
Зам. 7-192.**

Видавництво «Ін Юре»

Свідоцтво N° 24385080. 11.10.96 р.

м. Київ, вул. Терешенківська, 4, тел. 224-69-72

**Оригінал макет підготовлено видавництвом «Логос» м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 19
Віддруковано в ВАТ «КДНК» м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 19**